België / Belgique
P.B.
Antwerpen X
8/5572

afgiftekantoor Antwerpen X

vivat academia

tijdschrift van het Verbond der Vlaamse Academici
driemaandelijks nr 114 januari, februari, maart 2002

Wie de tijdsgeest huwt,
wordt snel weduwnaar

Dean Inge

Inhoud

Alles wel beschouwd (Frank Judo) 1
De receptie van Carl Schmitt in Vlaanderen (Piet Tommissen) 3
Het Maatschappelijk tekort (Godfried Geudens) 9
Wetenschap en het managementsmodel van de samenleving (Martin De vlieghere) 22
Sociale markteconomie - Definitief het verleden? (Fernand Keuleneer) 31
De wil tot cultuur (Frank Judo) 38

secretariaat: Passendalestraat 1A
tel 03/366.18.50, fax 03/366.60.45
e-mail:vva@vvb.org, giro 000-0429238-13

verantwoordelijke uitgever: M. Storme
Passendalestraat 1A
2600 Berchem

Het VVA ontstond begin vorige eeuw als groepering van regionale oud-studentenkringen en heeft tot doel:

•culturele en maatschappelijke vorming ;

•verspreiding van wetenschap en cultuur ;

•behartiging van de belangen van academici, in het bijzonder het universitair onderwijs en onderzoek en permanente vorming ;

•ijveren voor verdere Vlaamse ontvoogding en ontplooiing van de Nederlandse cultuur.

Er zijn VVA-afdelingen in Oostende, Brugge, Ieper, Kortrijk, Gent-Meetjesland, Antwerpen, Taxandria, Klein-Brabant, Campinia, Brussel, Leuven-Hageland en Limburg.

Algemeen secretariaat
Rita WARDENIER
adres: Vrijheidslaan 17, 1081 Brussel
tel: 02/412.42.28
fax: 02/412.42.00
e-mail: rita.wardenier@kubrussel.ac.be

Administratief secretariaat
Mia CUYPERS
adres: Passendalestraat 1 A, 2600 Berchem
tel: 03/366.18.50
fax: 03/366.60.45
e-mail: vva@vvb.org

Alles wel beschouwd

Frank Judo

Keert de uomo universale terug?

Reeds in het begin van de jaren '80 suggereerde managementdeskundige Charles Handy het einde van de levenslange loopbaan. Volgens hem lag de toekomst bij de "portfoliowerkers", die opeenvolgende, en niet noodzakelijk verbonden vormen van arbeid verrichten. De Leuvense hoogleraar Roger Blanpain zag de relevantie van dit discours voor de arbeidsverhoudingen in onze streken. Waar het overheersende model in de Lage Landen nog steeds dat van de min of meer voltijdse werknemer is, die beloond wordt voor zijn loyauteit (in gruwelijk Nederfrans omgebouwd tot anciënniteit), voorspelde Blanpain – zeker in de sfeer van de intellectuele beroepen – de opkomst van de meerpolige tewerkstelling, in beginsel op zelfstandige basis. Mensen bieden hun kennis aan verschillende opdrachtgevers aan en zijn bijgevolg minder gebonden aan een klassieke "baas". De feiten lijken hem niet meteen ongelijk te geven.

De vraag kan gesteld of we intussen geen stapje verder hebben gezet. Naarmate duidelijk wordt dat vele vormen van deskundigheid inzetbaar zijn in de meest diverse sferen, ontstaat een neiging om niet enkel voor verschillende opdrachtgevers dezelfde taken te gaan uitvoeren, maar ook meerdere vormen van dienstverlening aan mekaar te gaan koppelen. De mythe van de *full service* maakt zich duidelijk meester van vele dienstverlenende beroepen – maar er is meer.

Het lijkt onmiskenbaar zo te zijn dat ook personen zich niet langer tot één soort arbeid laten beperken. Waarom zou een persoon met ruime ervaring in beleidsopvolging na verloop van tijd de verworven kennis niet ook gaan toepassen op de beleidsvoorbereiding? Waarom zou de ondernemer niet tevens belangstelling vertonen voor het economisch onderwijs? Deze redenering heeft niet enkel economische achtergronden, ze past ook in de toenemende aandacht voor zingeving in het kader van de professie, ze beantwoordt aan een verlangen van beroepsactieven om meerdere aspecten van hun persoonlijkheid tot rendement (in alle betekenissen van het woord) te brengen.

De gemiddelde Europese loopbaan blijft echter nog ver van dit perspectief. Aan de andere kant van de oceaan is het al stukken couranter een-

zelfde persoon te zien doceren tussen dertig en vijfenveertig, om de daaropvolgende vijftien jaar een publiek mandaat uit te oefenen en uit te bollen in het zakenleven. Het thema laat talloze variaties toe, zowel met betrekking tot de duur van de periodes als met betrekking tot hun invulling.

Toch zou het fout zijn deze doorgedreven vorm van *job-hopping* toe te schrijven aan één of ander specifiek gen van onze Amerikaanse broeders. De eenvoudige lectuur van de biografie van een vooraanstaande uit de negentiende eeuw leert dat in die dagen de situatie in ons land vergelijkbaar, ja, zelfs meer uitgesproken was. Kijk naar het voorbeeld van Charles Woeste: opeenvolgend of simultaan hoofdredacteur van een vooraanstaand opinieblad, stafhouder bij het Hof van Cassatie en fractieleider in de senaat, en nog veel meer.

Zeker, er is de toenemende kennis en specialisatiedrift. Toch dienen we ons af te vragen wat nu net oorzaak, en wat gevolg is. Houden we ons enkel nog met deeldomeinen bezig, omdat we gespecialiseerd zijn, of specialiseren we ons omdat we enkel nog met deeldomeinen bezig zijn? En is de drang naar alwetendheid over kleine domeinen niet al te zeer doorgedrongen in onze denkwijze? Is er echt geen mogelijkheid om degelijkheid en generalisme te verzoenen?

Toch lijkt net dàt één van de essentiële sterktepunten van de Europese cultuur: voldoende diepgang proberen combineren met een overzicht over een gedeelde cultuur. Als de veel gesmade Amerikaanse slogans over flexibiliteit ons weer op dat pad kunnen zetten, zullen ze hun nut dubbel en dik bewezen hebben.

De receptie van Carl Schmitt in Vlaanderen

Piet Tommissen

Aan deze bijdrage ligt de wellicht vermetele hoop ten grondslag dat levenswerk en betekenis van de Duitse rechtsgeleerde Carl Schmitt (1888-1985) [voortaan: CS] door heel wat Vlaamse academici voldoende gekend zijn. Ik druk me opzettelijk voorzichtig uit, want de specialisten die voor de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* de lemmata Leemans en Politieke Academie voor hun rekening namen, hebben niet de behoefte gevoeld CS te vernoemen en bij mijn weten is Olivier Boehme (°1974) tot dusver zowat de enige in het tussenoorlogse Vlaanderen geïnteresseerde auteur die hem meer dan een vermelding waard acht.[1] Mocht ik me inderdaad vergissen, dan ware zulks ten zeerste te betreuren, want recente gebeurtenissen op wereldvlak (Afghanistan!) schijnen de juistheid van ettelijke interpretaties van CS te bevestigen. Steeds in de veronderstelling dat ik fout zit, rijst bovendien een probleem: de literatuur over de geleerde neemt allengs oeverloze proporties aan, zodat er niet aan te denken valt deze of gene publicatie aan te bevelen; hooguit kan ik verwijzen naar een goed geschreven en voor een breed publiek bestemde voorlopige proeve van biografie, te weten het opus van Paul Noack (°1925), *Carl Schmitt. Eine Biographie,*[2] ofwel naar mijn eigen necrologisch artikel in het "Rechtskundig Weekblad" van 12 oktober 1985. En passant weze vermeld dat onlangs voor het eerst een publicatie van de geleerde in het Nederlands vertaald werd.[3]

Hoe zonderling het ook moge klinken, toch bracht het door Georges (later: Joris) Van Severen (1894-1940) uitgegeven tijdschrift "Ter Waarheid" (1921-1924) anno 1923 een anonieme vertaling van een in het leidinggevend katholieke tijdschrift "Hochland" (1903-1944) verschenen studie over CSs standaardwerk over de dictatuur.[4] Werd ze door de op 26 september 1920 in zijn geboortedorp tot onderwijzer aangestelde Victor Leemans (1901-1971) opgemerkt? Wat er ook van zij, het was Leemans die als allereerste niet-Duitser de voornaamste publicaties van de geleerde in het door Lodewijk Dosfel (1861-1925) opgerichte weekblad "Het Vlaamsche Land" (1916-1926) voorstelde (juli-augustus 1924). Door ze slechts te resumeren, ging hij op een

verstandige manier tewerk: zich van een oordeel onthoudend, *ergo*, louter informerend.

"Het Vlaamsche Land" moest onder bisschoppelijke druk opgedoekt worden en werd door twee nieuwe weekbladen opgevolgd: de Norbertijnen van Averbode lanceerden "Hooger Leven" (1927-1939) en enkele Vlaams-nationalisten "Jong Dietschland" (1927-1934). Leemans werd de hoofdredacteur van dit tweede blad en bleef tot september 1930 in functie. Weerom vestigde hij nu en dan de aandacht op CS en liet hij geleerde zelfs tot drie keer toe aan het woord. Het is geenszins uitgesloten dat via deze teksten enkele invloedrijke priesters, in eerste instantie Odiel Spruytte (1891-1940), mogelijk ook twee Gentse hoogleraren, de wijsgeer Herman J. De Vleeschauwer (1899-1986) en de rechtsgeleerde Paul Orban (1899-1977), zich voor CS zijn gaan interesseren. Terloops gezegd werd zelfs de Nederlander Gerard Knuvelder (1902-1982), zoals hij me op 6 januari 1972 schriftelijk meedeelde, door Leemans op CS opmerkzaam gemaakt.[5]

Toen Lode Claes (1913-1997) in Leuven met de 'Politieke Academie' van start ging (1932), deed hij beroep op Leemans, die zowat de *spiritus rector* van het initiatief geworden en gebleven is. In diverse uiteenzettingen maakte hij de hogeschoolstudenten met de zogeheten revolutie van rechts en met het denken van CS vertrouwd. Een uitnodiging om in dit midden een voordracht te houden, moest de geleerde zonder gevolg naast zich neerleggen, want de Duitse ambassade had haar regering laten weten dat de uitstralingskracht van de 'Politieke Academie' te verwaarlozen was. Hoe dan ook, tijdens een verblijf in een Duits sanatorium werkte Leemans zijn lessen tot een heus boek uit, dat slechts met aanzienlijke vertraging kon verschijnen.[6]

Te noteren dat Leemans al in twee vroeger verschenen werken CS ter sprake had gebracht. En vooral dat zijn monografie over CS door niemand minder dan René Victor (1897-1984), de *primus inter pares* onder de Vlaamse advocaten (later zelfs hun Nestor), zelf een adept van de 'reine Rechtslehre' van Hans Kelsen (1881-1973), waardig bevonden was geworden om in 1933 in de 'Rechtskundige Bibliotheek' te verschijnen: het was het eerste niet-Duitse opus over de succesrijke rechtsgeleerde.[7] In datzelfde jaar 1933 bracht Leemans in de krant "De Standaard" verslag uit over zijn ervaringen in het prille Derde Rijk. Pikant detail: de krant vond het raadzaam zich van het enthousiasme van haar verslaggever te distantiëren! Een dezer verslagen handelde andermaal over CS. Noch de redactie van "De Standaard" noch Leemans noch CS hebben ooit geweten dat de aankomst van eerstgenoemde in Berlijn en

zijn intentie om CS te bezoeken, niet aan de Sicherheitsdienst zijn ontgaan: een zo mogelijk nog pikanter detail.

In 1939 toog Lode Claes naar München om er zich in het geopolitiek denken van de school van generaal Karl Haushofer (1869-1946) te initiëren. Het is interessant om weten dat hij veel later een greep uit zijn ervaringen in "De Standaard" (juli 1989) meegedeeld heeft, maar in de onderhavige context is belangrijker dat van zijn hand in het nummer van oktober 1939 van het "Rechtskundig Weekblad" een vergelijkende studie over "Levensruimte en rechts-ordening bij Haushofer en Schmitt" werd opgenomen, waarvan ik in 1998 een Duitse vertaling kon voorleggen. Overigens hebben Leemans en Claes in het Interbellum blijkbaar niet in het luchtledige gepreekt. Pas was de bezetting begonnen of de Antwerpse advocaat Edgar Boonen (1912-1993), die reeds anno 1938 in "Dietbrand" (1932-1939), het tijdschrift van Wies Moens (1898-1982), CS welwillend had geciteerd, bracht de geleerde in een anno 1941 uitgegeven brochure andermaal ter sprake.[8] Meer zelfs, enkele nieuwbakken academici gingen zich in volle oorlogstijd in Duitsland vervolmaken, o.m. de jurist Albert Belderbos (1915-1966), een goede vriend van Boonen, en de germanist Emiel Roos (1914-1962); beide liepen college bij CS en Roos is CS zelfs in een bepaalde aangelegenheid te wille geweest en had de bedoeling bij hem te promoveren.

Tijdens Wereldoorlog II hebben CS en Leemans elkaar minstens drie keer ontmoet. De eerste maal in 1941, ongetwijfeld in Berlijn. CS schijnt toen tekstueel te hebben gezegd: "Wir haben kein Reich mehr, nur noch einen Führer. Die Rechtssicherheit ist dahin", en te hebben verteld over het plan van Werner Mölders (1913-1941), chef van een eskader jachtvliegtuigen, om een derde weg in te slaan. De tweede maal in november 1942, dit keer in Brussel, alwaar CS in het kader van de zogenaamde 'Wehrmachtsbetreuung für fachwissenschaftliche Fortbildung deutscher Soldaten' voor juristen van de Militärverwaltung voordrachten hield over recente ontwikkelingen in het administratief recht. De derde maal in het begin van 1943, andermaal in Berlijn; nadere bijzonderheden hieromtrent ontbreken vooralsnog.

Na de oorlog was Lode Claes de eerste om in een anonieme bespreking in het door de jezuïeten geleid weekblad "De Vlaamsche Linie" een nieuw boek van CS uitvoerig te bespreken (januari 1951). Kort daarop deed ik hetzelfde in "De Standaard der Letteren", doch onder eigen naam (oktober 1951). Ik was op dat ogenblik bezig CSs bibliografie samen te stellen en stuurde CS het resultaat van mijn opzoekingswerk.

Gevolg: ik ontving een uitnodiging van de geleerde om hem, met mijn echtgenote, een bezoek te brengen. Over die twee onvergetelijke weken in Plettenberg - de eersten in een lange rij – heb ik in het weekblad "Opstanding" een artikel gepleegd (november 1952). Dankzij de ruimdenkendheid van Urbain Van de Voorde (1893-1966) en Ivo Michiels (°1924), die instonden voor de culturele bladzijde van "De Standaard" respectievelijk "Het Handelsblad", kon ik daarenboven recentere publicaties van CS voorstellen. Belangrijker was de kans die me geboden werd door de oprichters van het maandblad "Dietsland Europa": ik mocht in de eerste jaargang leven en werk van CS in een over vier afleveringen uitgesmeerde bijdrage presenteren (1956).

Er waren nog andere Vlamingen die op CS attendeerden. Merkwaardig genoeg gingen zij er blijkbaar stilzwijgend van uit dat de geleerde bij ons voldoende gekend was, zodat ze zonder inleidende beschouwingen in "De Standaard" de aandacht konden vestigen zowel op zijn originele terugblik op enkele eeuwen volkenrecht[9] als op zijn niet minder originele analyse van het guerillafenomeen.[10] Het gaat om twee in de journalistiek verzeild geraakte historici van opleiding, E. Troch (ps. van Luc Vandeweghe, 1914-1985) en Leo Picard (1888-1981), en om de zoëven vermelde Emiel Roos. Zijnerzijds nam Leemans opnieuw contact op met CS van zodra ik hem diens nieuwe verblijfplaats had doorgespeeld; zowel hij en zijn nieuwe uitgever Albert Pelckmans (1910-1994) als ik waren ten andere in Düsseldorf aanwezig op de viering van de 65ste verjaardag van de geleerde, tijdens dewelke de talrijke aanwezigen een gratis-exemplaar van mijn *Versuch einer Carl-Schmitt-Bibliographie*[11] ontvingen.

Noch Leemans noch Claes hebben CS uit het oog verloren, doch met dien verstande dat eerstgenoemde zich blijkbaar kritisch begon op te stellen; zijn sarcasme t.av. CSs toekomst-gerichte ideeën over mogelijke evoluties van het partizanendom liegt er niet om. Claes daarentegen brodeerde verder op de vriend-vijand-onderscheiding als zijnde het criterium van het politieke. Toen ik hem zijn in "Trends" van 1 december 1977 verschenen mini-essay over "Tegenstanders en vijanden" toezond, reageerde CS enthousiast: "Dieses bedeutende Dokument ist sowohl aus aktuellen Gründen, wie in der Erinnerung an Victor Leemans ausserordentlich wichtig"[12]. Aangezien CS op de hoogte was van Leemans' sarcastisch commentaar viseerde die verwijzing vermoedelijk de Leemans van weleer.

Wat er ook van zij, tot dan toe waren vrijwel uitsluitend intellectuelen uit katholieken huize in de weer voor een CS-receptie in Vlaanderen. In die

situatie kwam almeteens verandering: aan de Vrije Universiteit Brussel groeide langzaam maar zeker interesse voor de Duitse geleerde. Het waren hoofdzakelijk gesprekken met zijn Franse collega Julien Freund (1921-1993) die er de germanist van opleiding en wijsgeer van roeping Maurice Weyembergh (°1937) toe noopten, zich te verdiepen in het denken van de tenoren van de Duitse conservatieve revolutie in het algemeen en in dat van CS in het bijzonder. Met een paar van zijn meest begaafde assistenten bestudeerde hij in seminarieverband aspecten van de in het Interbellum door die Duitse auteurs van rechts geponeerde stellingen. Het verwondert dan ook geenszins dat sommige dezer jonge vorsers deze of gene denker uit dat milieu als onderwerp voor hun proefschrift kozen. Enkele keren werd Freund uitgenodigd; ofschoon zijn theorie der essenties tijdens die discussies centraal stond, kon men er niet omheen ook ideeën van CS te berde te brengen. In enkele tussen 1982 en 1989 verschenen afleveringen van het ter ziele gegane "Tijdschrift voor de studie van de Verlichting en van het vrije denken" werden de belangrijkste studies van professor Weyembergh en zijn naaste medewerkers gepubliceerd.

Weyembergh heeft nog veel meer voor de CS-receptie in Vlaanderen gedaan. Met zijn collega, de rechtsgeleerde Frans De Pauw, belegde hij in november 1982 aan de VUB een colloquium waaraan binnen- en buitenlandse kenners van linkse en rechtse signatuur hebben meegewerkt en waarvan de acta in boekvorm verschenen zijn:[13] maar liefst vier referaten handelden over CS!

Voorts patroneerde Weyembergh de voortreffelijke dissertatie van zijn toenmalige assistent Jef Van Bellingen (°1952), die jammer genoeg niet in boekvorm ter beschikking staat.[14] Overigens hebben beide, én Weyembergh én Van Bellingen, de jongste jaren nog over CS geschreven en verdere studies op stapel staan.

Tegen heug en meug moet ik het, bij wijze van besluit, even over mezelf hebben. Terwijl ik in het buitenland vaak en veel over CS gepubliceerd heb, is mijn bijdrage tot de CS-receptie in Vlaanderen aan de magere kant. Eén en ander houdt verband met mijn na CSs overlijden genomen besluit, me in de mate van het mogelijke van interpretaties en oordeelvellingen te onthouden. Naar mijn gevoel is het opsporen en toegankelijk maken van achtergrond-informatie over en in verband met CS prioritair en gebeurt dat, in het belang van de vorsing, best in een wereldtaal. Vandaar dat de 7 delen Schmittiana die ik tussen 1988 en 2001 liet verschijnen (samen zowat 1850 p.) enkel inedita, getuigenissen van tijdgenoten, onbekende dokumenten, vorsingsresultaten en brieven

bevatten. Wie in mijn CS-productie geïnteresseerd is zij verwezen naar de bibliografie aan het slot van het mij aangeboden Liber amicorum Piet Tommissen. Vlaamse en Nederlandse vrienden schrijven voor hem.[15] De oogst is evenwel nog niet gans binnen; zo stelde ik onlangs voor het liber amicorum dat collega Weyembergh in september 2002 in ontvangst mag nemen, een op onuitgegeven documenten berustende bijdrage ter beschikking.

1. *Revolutie van rechts. Intellectuelen in Vlaanderen tijdens het Interbellum*, Leuven/Leusden: Acco, 1999, 278p.
2. *Carl Schmitt. Eine Biographie*, Berlijn/Frankfurt: Propyläen Verlag, 1993, 360p. (ook als pocket-editie beschikbaar)
3. *Het begrip politiek*, Meppel: Boom, 2001, 160p.
4. *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*, München/Leipzig: Duncker & Humblot, XV-211p
5. *Vernieuwing van staatsbestel. Essay over de revolutie van rechts en de katholieke staatsleer*, Hilversum: Brand, 1934, 179p.
6. *Politieke sociologie*, Kortrijk: Steenlandt, 1936, 394p
7. *Carl Schmitt. Bijdrage tot de sociologie van staat en politiek*, Antwerpen: De Sikkel, VII-96 p.
8. *Volk en recht*, Brugge: Wiek op, 40 p.
9. *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des jus publicum europaeum*, Berlijn: Duncker & Humblot, 1950, 310 p.
10. *Theorie des Partisanen*, Berlijn: Duncker & Humblot, 1963, 96 p.
11. *Versuch einer Carl-Schmitt-Bibliographie*, Düsseldorf: Academia Moralis, 1953, 43 p.
12. brief van 10 december 1977
13. *Gelijkheid en conservatisme / Gleichheit und Konservatismus*, Zwolle: Tjeenk Willink, 1985, VII-212 p.
14. *De rechtsfilosofie van Carl Schmitt*, Brussel: VUB – Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1988, 3 delen = VII-356 + 97 getypte p.
15. *La Hulpe*: Apsis, 2000, 319 p.

Het maatschappelijk tekort

Godfried Geudens

Inleiding

In de politieke filosofie geniet het communitarisme vandaag een grote populariteit. Dit communitarisme of gemeenschapsdenken ontwikkelde zich in de discussie met het liberalisme. Waar deze laatste stroming de nadruk legt op de individuele vrijheid en gelijkheid, beklemtoont de eerste stroming gemeenschapswaarden (solidariteit, burgerzin,...) en kant ze zich tegen het doorgeschoten vrijheids- en gelijkheidsdenken.

Geleidelijk dringt dit communitarisme ook door in de Vlaamse politiek. Zo lijken een aantal christen-democratische en Vlaams-nationale politici sterk geïnteresseerd in dit gedachtegoed. Bij ideologieën als het liberalisme of het socialisme kunnen we ons echter iets voorstellen, hoe flets het blauw en rood vandaag soms ook mogen zijn. Die vaststelling gaat echter lang niet op voor het communitarisme. Hierdoor is het niet zo duidelijk hoe deze stroming zich verhoudt tot een aantal bestaande ideologieën. Betekent de sympathie van met name christen-democratische en Vlaams-nationale politici voor dit gedachtegoed de definitieve afstandname van hun vroegere opvattingen? Of is het juist veeleer zo dat vanuit deze hoek de belangstelling voor het communitarisme groter is dan bij andere politieke bewegingen?

Het onbekende van het gemeenschapsdenken heeft tenslotte nog een aantal mogelijke nadelen. Zo wordt het communitarisme soms onverkort bestempeld als een vorm van neo-conservatisme. Om electorale redenen zouden behoudsgezinde politici dan een nieuwe vlag gebruiken die nochtans de oude conservatieve lading dekt. De vraag is echter of dergelijke voorstelling wel volledig correct is. Ook het enthousiasme voor dit gedachtegoed is niet zonder risicos. Misschien wordt hierdoor wel te veel verwacht van het communitarisme of –erger nog- worden de mindere kanten van deze stroming systematisch veronachtzaamd.

Kortom, er zijn redenen genoeg om dieper in te gaan op het communitarisme en om het wat in perspectief te plaatsen. We vangen daarbij aan met een schets van het liberalisme. Zoals hoger al werd aangestipt is het gemeenschapsdenken immers ontwikkeld als reactie op en tegenhanger van dit liberale denken. Via de kritiek op het liberalisme

belanden we dan bij het communitarisme. Daarvan zullen we de filosofische wortels en de basisideeën toelichten. Een korte slotbeschouwing rondt het geheel af.

Het liberale ideaal

In onze Westerse liberale democratieën staat de realisatie van een zo groot mogelijke individuele vrijheid voorop. Een centraal concept in deze opvatting is dan ook het neutraliteitsbeginsel. Omwille van het fundamentele belang van die vrijheid mag van overheidswege geen waardenpatroon opgelegd of bevoordeeld worden. Over de invulling van het goede leven beslist het individu immers volledig autonoom: die keuze ligt volledig binnen de persoonlijke levenssfeer. De taak van de staat bestaat dan ook niet uit de verwezenlijking van deze of gene concrete moraal, maar is beperkt tot de instelling van een aantal rechtvaardigheidsbeginselen.

Rechtvaardigheid impliceert onder meer een strikt respect voor het gelijkheidsbeginsel en andere fundamentele rechten die de mogelijkheidsvoorwaarden van de liberale democratie vormen. Zo is het in de neutrale staat rechtvaardig dat eenieder in gelijke mate de vrijheid heeft om zijn waarden en principes te bepalen, te beleven en eventueel te wijzigen. Ook regels over besluitvorming en rechtsbescherming vormen aspecten van deze rechtvaardigheid, evenals een aantal sociale rechten (zoals recht op onderwijs en sociale zekerheid). Eigenlijk gaat het bij deze laatste categorie eveneens om basisvereisten van de liberale democratie. Geen zinnig mens zal vandaag immers betwisten dat de uitoefening van een aantal vrijheden betekenisloos is zonder de vervulling van een zeker levensniveau.

Uit het voorgaande blijkt ook dat de liberale democratieopvatting hoofdzakelijk formeel-procedureel van aard is. Echt verwonderlijk is dat uiteraard ook niet, nu een materiële, waardegebonden invulling van de democratie meteen het uitgangspunt van de neutraliteit op de helling zou zetten.

Het democratische ideaal is dat van de mondige, autonome burger. Daarnaast is er ook een belangrijke, pragmatische motivering van de liberale democratie. Zo is de neutraliteit noodzakelijk om vreedzaam te kunnen samenleven in een maatschappij die pluralistisch is, dat is een maatschappij waarin mensen er fundamenteel andere opvattingen op na houden over wat hen ten diepste engageert. De neutraliteit vraagt van

de overheid dan ook een bijna onvoorwaardelijk respect voor waarden als individuele vrijheid, autonomie en tolerantie.

Het liberale gedachtegoed vormt ongetwijfeld sinds enkele eeuwen een belangrijke inspiratiebron van onze Westerse maatschappijen. Zo behoren de vrijheid en gelijkheid tot het erfgoed van de continentale Verlichting en de Franse Revolutie. Nog vroeger bouwde de Engelse filosoof John Locke een politieke theorie uit waarin de persoonlijke vrijheid centraal stond. Na de uitermate negatieve ervaringen met de (vaak bloedige) godsdienstconflicten in zijn eigen land en elders in Europa bepleitte hij dat geloof een innerlijke overtuiging is, die slechts tot stand kan komen zonder dwang of uitwendig gezag van anderen. In zijn werk met de veelzeggende titel *A Letter Concerning Toleration* (1689) kwam Locke dan ook op voor godsdienstvrijheid, nu ook Christus en zijn apostelen de wereld ingingen "not armed with the sword or other instruments of force, but prepared with the Gospel of peace." Kortom, Locke introduceerde in zijn werk de hoger beschreven idee van de neutrale staat, die het kernstuk vormt van het liberale gedachtegoed.

Enkele decennia geleden beleefde dit filosofische liberalisme een opmerkelijke heropstanding met de publicatie van *A Theory of Justice* (1971) van de Amerikaan John Rawls. De bedoeling van het boek bestond erin de liberale waarden van individuele vrijheid en gelijkheid een rationele en dus universele grondslag te bieden. Met name vroeg Rawls zich bij wijze van gedachtenexperiment af welke regels mensen zouden kiezen wanneer ze totaal onwetend zouden zijn over hun eigen talenten en gebreken, ideologische opvattingen, sociale positie en dergelijke. Zijn conclusie kwam –kort gezegd- neer op een noodzakelijke keuze voor de individuele vrijheid en gelijkheid. Alleen zo zouden we ons immers in elke positie (bijvoorbeeld die van religieuze minderheid of economisch achtergestelde groep) beschermd weten tegen de grillen van de meerderheid en de wisselvalligheden van het leven. Rawls schetste op die manier in feite een rationele (en dus ideaaltypische) blauwdruk van onze sociaal-liberale welvaartstaten.

De kritiek van het communitarisme

A Theory of Justice vormt ongetwijfeld een mijlpaal binnen de politieke theorievorming. Dat heeft niet alleen te maken met de intrinsieke kwaliteiten van het boek. Het werk vormde reeds kort na zijn publicatie de inzet van een brede filosofische discussie die nadien uitdeinde naar politieke middens. De critici van Rawls (en van het liberale

gedachtegoed) worden meestal geplaatst onder de noemer 'communitaristen' of 'gemeenschapsdenkers'.

Het mikpunt van de communitaristische kritiek vormt de idee van het autonome individu zoals dit onder meer in het liberalisme van Rawls een prominente plaats bekleedt. Naast die meer filosofische kritiek –en deels in het verlengde ervan- omvat het communitarisme een cultuurkritiek waarin de feitelijke implicaties van de liberale neutrale staat op de korrel worden genomen. Vooral die laatste kritiek stelt fundamentele vragen bij ons Westers maatschappijmodel.

Zoals we boven aanstipten is het liberale ideaalbeeld dat van het mondige en autonome individu. Dat individu wordt in staat geacht zelf en onbevooroordeeld zijn opvattingen van het goede leven te kunnen kiezen. In een klassieke formulering wordt dan wel eens aangeduid dat "the self is prior to its ends". Precies die radicale verwoording gaat voor communitaristen te ver. Vrijheid vormt ook voor hen een belangrijke waarde, maar zij stellen dat het individu slechts vrij is in zoverre het deel uitmaakt van een bepaalde gemeenschap met een eigen cultuur en traditie. Het zelf gaat niet vooraf aan de (levens)doelen die de identiteit van het individu bepalen en evenmin aan het lidmaatschap van een gemeenschap die dergelijke doelen en waarden aanreikt. Het liberale individualisme is voor communitaristen dan ook een abstract en wereldvreemd begrip. Keuzevrijheid staat immers nooit los van bepaalde tradities waarin we allemaal zijn ingebed.

Met die basisidee voor ogen is het niet moeilijk om in te zien dat het communitarisme fundamentele bezwaren heeft tegen de neutrale staatsopvatting van de liberalen. Die kritiek omvat meerdere facetten, een beetje afhankelijk van de klemtonen die worden gelegd.

In de eerste plaats wijzen gemeenschapsdenkers op het belang van maatschappelijke discussies over onze waarden en normen. In die discussies zou de overheid voor hen het voortouw moeten nemen. Dit pleidooi lijkt vooral ingegeven door de mogelijk perverse effecten van een radicale autonomie. Communitaristen vrezen immers dat de uitoefening van de keuzevrijheid zal uitdraaien op zuivere willekeur en onverschilligheid wanneer ze niet plaatsvindt binnen een ruimer debat over die keuzes. Ongetwijfeld formuleren ze hier een terecht punt van kritiek: door de levensbeschouwelijke dimensie (in de brede zin van het woord) volledig tot de persoonlijke levenssfeer te beperken vermindert wellicht de mogelijkheid om er op een zinvolle manier over te spreken en te communiceren. Levensbeschouwelijke keuzes worden immers van

hun maatschappelijke relevantie ontdaan en dus heeft het van langsom minder zin om erover te spreken. Bovendien hebben we ook niet meer geleerd om erover te spreken en zo belanden we uiteindelijk in een vicieuze cirkel. Levensbeschouwelijke discussies worden precair, want ze veroorzaken meteen een ongemakkelijk gevoel ("geloof is een privé-zaak") en vaak begrijpen we zelfs niet meer waarover ze echt gaan ("we kennen er de specifieke taal niet meer van"). Resultaat: we spreken er niet meer over en zo gaat ons vermogen om over dergelijke onderwerpen te spreken verder achteruit. Een mogelijk risico is dan ook dat onze keuzes een losvast bestaan gaan leiden. We weten vaak niet meer of ze goed of slecht zijn: het ontbreekt ons gewoon aan criteria om ze te evalueren. Verder zijn dergelijke maatstaven in onze cultuur steeds verdacht omdat ze waardegebonden en dus noodzakelijk subjectief zijn. Het gevolg is bekend. Over andermans keuzes zwijgen we, tegenover de eigen opvattingen vermindert ons kritisch vermogen.

Hoe terecht de bezorgdheid die uit deze kritiek spreekt ons ook lijkt, de vraag rijst of de voorgestelde remedie hier niet erger is dan de kwaal. Wanneer het forum van de politieke besluitvorming meer aandacht zou hebben voor waardegebonden discussies, zou dit immers kunnen uitlopen op een vorm van moralisme. Het staat vast dat aan dit soort overheid geen brede behoefte bestaat. Bovendien is dit misschien niet eens nodig. De communitaristische kritiek heeft immers iets zwart-wits. Als de overheid niet meer discussieert over waarden en normen, dan staat het individu met zijn hoogstpersoonlijke wensen en verlangens alleen. Die voorstelling is echter een beetje karikaturaal. We zijn immers niet alleen lid van een politieke gemeenschap, maar tevens van tal van andere verbanden en organisaties ('het middenveld'). Onze keuzes worden daar vaak grondig bediscussieerd en in die zin is de keuze tussen overheid of individu terecht als een simplificatie voorgesteld. Toch kan ook die tegenwerping de communitaristische kritiek niet volledig weerleggen. De overheid is immers geen samenlevingsverband zoals de andere. Ze overkoepelt mensen van uiteenlopende herkomst, sociale komaf en ideologische achtergronden en maakt voor deze mensen keuzes. Dat pluralisme is uiteraard een belangrijk argument voor een neutrale opstelling, maar het zou mijns inziens te ver gaan om daarom waardegebonden discussies uit de weg te gaan. Ideologische conflicten bestaan immers toch, en het geeft meer blijk van een volwassen houding om het debat aan te gaan dan om de meningsverschillen te negeren. Het lijkt me verder een uitdrukkelijke opdracht van de overheid om zingevingsvraagstukken –ondanks het sterke pluralisme- aan bod te

laten komen. De bloedeloze discussies die het politieke leven nu zo vaak kenmerken zullen mensen geen nauwere betrokkenheid bij de politiek bijbrengen. Het stemt alleszins tot nadenken wanneer het politieke landschap alleen nog maar opgeschrikt kan worden door persoonlijke conflicten, al dan niet gekoppeld aan de herverkavelingsplannen van deze of gene politicus.

Het voorgaande brengt ons reeds enigszins bij een volgende aspect van de communitaristische kritiek. Vermits het liberale mensbeeld uitgaat van een radicaal autonoom en onthecht individu, heeft het te weinig oog voor het behoud van culturele instellingen en tradities. De zuiver liberale logica luidt immers als volgt: het individu met zijn voorkeuren en verlangens komt op de eerste plaats. Levensbeschouwingen, tradities en dergelijke verdienen maar behouden te blijven in de mate er uitdrukkelijk voor gekozen wordt. De idee van de vrije markt –een kernbegrip uit het economisch liberalisme- wordt dan eigenlijk vanuit de economische sfeer overgeplaatst naar de immateriële sfeer.

Op dit liberale standpunt is echter een meervoudige kritiek mogelijk. Zo kan je argumenteren dat de zuivere werking van de vrije markt leidt tot perverse effecten. Minderheidsstandpunten kunnen zich in een dergelijk kader vaak slechts uitermate moeizaam handhaven. Dat is zeker het geval wanneer bepaalde opvattingen een dominante marktpositie bekleden. Kortom, dit radicale liberalisme negeert de feitelijke ongelijkheden die in elke maatschappij bestaan. En net zoals dit in een liberale economie het geval is, zijn ook hier ingrijpende maatregelen vereist om 'marktverstoringen' als monopolievorming en dergelijke tegen te gaan. Daaruit blijkt echter ook dat deze bekommernis niet typisch hoeft te zijn voor het communitarisme (al leeft ze daar alleszins sterk), maar evenzeer vanuit liberale hoek kan worden geformuleerd. De communitaristische kritiek gaat verder omdat hij geformuleerd wordt vanuit een verschillend mensbeeld. Precies omdat radicale autonomie voor gemeenschapsdenkers een fictie is en enkel een gesitueerde vrijheid mogelijk is, is het van het grootste belang om culturen en tradities te beschermen. Deze kritiek is mijns inziens zeker ten dele pertinent. Uit het voorgaande kwam reeds naar voren dat het beperken van de levensbeschouwelijke dimensie tot de strikt persoonlijke levenssfeer in de praktijk wel eens zou kunnen uitdraaien op onmondigheid. Wanneer het al niet gebruikelijk is om hierover in het publieke debat te spreken, ontstaat wellicht bij velen eerst een gêne om dergelijke onderwerpen ter sprake te brengen, die nadien resulteert in onvermogen. Het is daarbij overigens perfect mogelijk om een zekere

schijn op te houden. We tonen immers graag interesse voor andermans waarden en opvattingen. We lezen erover en misschien worden we graag ook eens rondgeleid in een kerk, moskee of synagoge. Hoe oprecht en welgemeend die belangstelling ook mag zijn, ze biedt mijns inziens geen sterk fundament voor een diepgaand pluralisme. Kennismaking met rituelen, symbolen en andere uiterlijkheden van een levensbeschouwing hoeft geen reëel inzicht te impliceren in de waarden die erachter schuilgaan. Het risico bestaat dan dat pluralisme en tolerantie uitdrogen en, buiten de interesse die enkelingen aan de dag zullen leggen, verschralen tot wederzijdse onverschilligheid.

Wanneer je deze discussie samenvat, zou je - een beetje gechargeerd - het volgende kunnen stellen. Zowel liberalen als communitaristen hechten eigenlijk een grote waarde aan individuele keuzevrijheid. Waar liberalen er echter de klemtoon op leggen dat kiezen überhaupt mogelijk moet zijn, wijzen communitaristen er op dat er nog zinvolle keuzemogelijkheden moeten bestaan.

Tenslotte kan men zich ook vragen stellen bij de levensvatbaarheid van de liberale staat. Dit aspect van de communitaristische kritiek zou men als volgt kunnen formuleren. In de opvatting van de communitaristen berust de liberale staatsopvatting op twee onderling tegenstrijdige premissen. Enerzijds moet de overheid zich neutraal opstellen, anderzijds bestaat haar opdracht erin haar taken (bijvoorbeeld de organisatie van publieke voorzieningen) naar behoren te vervullen. Beide eisen zijn echter niet samen te realiseren. De organisatie en uitoefening van de overheidstaak vergen immers bepaalde offers, zoals het betalen van een flink bedrag aan belastingbijdragen, en dat vereist op zijn beurt dat burgers zich tot op zekere hoogte kunnen identificeren met hun overheid. Communitaristen achten het echter erg onwaarschijnlijk dat we ons blijvend kunnen herkennen in onze overheid wanneer deze zich beperkt tot haar rol van neutraal herverdelings- en sanctieapparaat. Het gevolg is dat de overheid op (middel)lange termijn gedoemd is haar legitimiteit te verliezen bij haar burgers. Voor gemeenschapsdenkers ligt hierin dan ook de verklaring voor het groeiende wantrouwen van burgers in hun instellingen. Dat lijkt des te meer het geval wanneer we dit probleem bekijken vanuit de positie van de individuele burger. Als de organisatie van de overheid niet meer gebaseerd is op een idee van een gemeenschappelijk goed maar op een concept van neutrale rechtvaardigheid, dan staat het individu als een individuele rechthebbende tegenover de overheid. Voor communitaristen duikt hier het spookbeeld van de calculerende burger op, dat is een burger die in

de eerste plaats bij de overheid zijn belangen behartigt, maar nauwelijks bereid is om verantwoordelijkheid te dragen voor diezelfde overheid.

Ook hier lijkt deze kritiek tot op zekere hoogte juist. Wanneer de overheid geen waarden meer voorhoudt aan haar burgers worden verhoudingen geleidelijk geproceduraliseerd en gejuridiseerd. Het 'hoe' (de procedure) wordt dan belangrijker dan het 'wat' (de inhoud). Verder worden de relaties tussen burger en overheid (en tussen burgers onderling) steeds meer gekenmerkt door een claim-cultuur. Daarbij worden belangen liefst meteen als harde juridische aanspraken geformuleerd. Ook hier geldt dat er in feite sprake is van de pervertering van een ideaal. Zoals we eerder aanstipten is de liberale staat in feite gebaseerd op een aantal waarden (vrijheid en gelijkheid) die verder zijn uitgewerkt in een aantal individuele fundamentele rechten. Het proceduralisme van de neutrale staat zal er echter toe leiden dat die grondrechten aan inflatie onderhevig worden. Alle mogelijke belangen zullen immers als rechten geformuleerd worden. Het is bijvoorbeeld tekenend voor die mentaliteit dat vele politici menen dat ze wensen en verlangens van hun kiezers slechts ernstig nemen wanneer ze die als mensenrechten verdedigen. Zo is de afgelopen tijd de waaier aan potentiële grondrechten flink uitgebreid. Een andere opvallende vaststelling is de verschuiving van discussies van het parlement naar rechtscolleges.

Tegenover de kritiek moet echter ook een uitgewerkt alternatief geplaatst worden. Hierin blijft het communitarisme echter vaak in gebreke. Als je stelt dat de overheid haar taak moet uitoefenen vanuit een idee van het goede, ben je meteen geneigd te vragen welke idee dit dan wel moet zijn. Het probleem voor het communitarisme is hier dat het pluralisme in onze Westerse samenleving een onomkeerbare realiteit is. Bijgevolg is het allerminst evident om een samenleving rond een gemeenschappelijk doel op te bouwen.

Het communitarisme, een korte situering

We stipten al eerder aan dat het communitarisme in belangrijke mate een reactie was op de heropbloei van het liberale gedachtegoed in onder meer het werk van Rawls. Verder zagen we dat vooral het kritische luik van deze stroming sterk is uitgewerkt, maar dat het erg moeilijk is om het communitarisme positief te omschrijven. Dan blijft het immers tamelijk vaag en onbepaald. Eigenlijk kan je doorheen de verschillende aspecten van de communitaristische kritiek alleen maar een diffuus ideaalbeeld van gemeenschapszin ontwaren.

Het voorgaande vraagt verdere aanvulling en het kan in dat verband zinvol zijn even in te gaan op de belangrijkste historische wortels van het communitarisme. Drie belangrijke bronnen vormen het klassieke republicanisme, het conservatisme en het marxisme.

De eerste bron, het republicanisme, verwijst naar een traditie die haar oorsprong vindt in de bloeiperiode van de Griekse stadsstaat en nadien onder meer door Aristoteles werd uitgewerkt. Een centrale gedachte in de politieke organisatie van deze stadsstaten was de toekenning van politieke rechten aan alle burgers. Op die manier participeerden alle burgers aan de gezagsuitoefening en vormden ze republieken. Bovendien bestond er een rotatiesysteem voor politieke mandaten en bracht de relatief beperkte omvang van de stadsstaten met zich mee dat de raadgevende vergaderingen principieel konden functioneren op basis van rechtstreekse deelname (dus zonder verkozen volksvertegenwoordigers). Door een hedendaagse bril bekeken kan je dit klassiek-Griekse republicanisme veroordelen. Vrouwen waren immers uitgesloten van het burgerschap, de talrijke slaven al evenzeer en ook voor vreemdelingen (de zogenaamde metoiken) gold dat ze geen politieke rechten genoten. Kortom, de macht werd uitgeoefend door een kleine, exclusief mannelijke elite. Toch is het verkeerd om deze politieke theorie eenzijdig te veroordelen. Zo was het in hetzelfde tijdperk nog minder ongebruikelijk om te kiezen voor een alleenheerschappij van een vorst of aanverwante instelling. Verder kan je er - ondanks een terechte dosis cynisme omtrent de feitelijke invulling ervan - niet omheen dat de idee van een brede inzet voor het algemeen belang een ideaal vormt dat ook vandaag nog zinvol kan zijn.

Het conservatisme ontstond als reactie op de Moderniteit. Die cultuuromslag bracht op politiek vlak het gedachtegoed voort waarop onze Westerse democratieën vandaag in belangrijke mate gebaseerd zijn. De idee van individuele mensenrechten, de gelijkheidsgedachte, verkozen democratische instellingen en de beperking van de overheidsmacht zijn stuk voor stuk door moderne politieke filosofen bediscussieerd en uitgewerkt. De overgang naar de moderne samenleving had verder nog op tal van andere vlakken een diepe impact. De technologische revolutie bracht de industrialisatie voort en een nieuwe maatschappij waarin individualisme centraal stond ten koste van de oude traditionele verbanden (zoals dorp, kerk,...). Het conservatisme wees deze tendens tot individualisering af en pleitte voor het behoud van de vroegere tradities. Aan de basis van dit conservatisme lag dan ook een mensbeeld waarin het individu duidelijk

ingebed was in een concrete gemeenschap. In hoeverre het conservatisme zich totaal verzette tegen de nieuwe politieke opvattingen is moeilijk eenduidig vast te stellen. Van belang daarbij is ook de maatschappij waarin het conservatisme zich ontwikkelde. Zo kende Frankrijk een vrij radicale ommezwaai door de Franse Revolutie. Bijgevolg ontwikkelde het conservatisme zich als radicale tegenhanger van het verlichte gedachtegoed en pleitte het voor de restauratie van vroegere instellingen uit het Ancien Régime zoals vorst en Kerk. Engeland daarentegen kende een veel gematigder overgang naar de moderne democratische staatsvorm en het conservatisme (van onder meer Edmund Burke) ontwikkelde zich hier dan ook veeleer als een cultuurkritiek dan als een radicale politieke tegenstroming. Het is vooral dit laatste type van conservatisme dat het communitarisme (in oorsprong trouwens een Angelsaksische filosofie) heeft beïnvloed.

Het marxisme heeft door de Russische Revolutie en de latere politieke ontwikkelingen een welbepaald beeld gekregen. Dat heeft soms de aandacht afgeleid van de oorspronkelijke denkbeelden van Marx, dit wil zeggen. vóór Lenin er een bepaalde politiek bruikbare interpretatie aan gaf. Een kerngedachte uit Marx' opvattingen is de vervreemding van de mens die hem leidt tot zijn alombekende kritiek op het industriële kapitalisme. Hier is echter vooral zijn mensbeeld en dus zijn aanzet tot alternatief van belang. Voor Marx is de mens door en door een gemeenschapswezen, een sociaal wezen dat enkel volledig mens kan zijn in een gemeenschap. Het verband met het communitarisme is hierdoor wellicht minder vreemd dan men op het eerste gezicht zou denken.

Door deze beknopte situering kan nu een en ander wat meer in perspectief geplaatst worden. Waar we er eerder op wezen dat het communitarisme een kritiek vormt op het filosofisch liberalisme, is nu ook duidelijk dat het desondanks niet gaat om een gedachtegoed dat enkele decennia geleden door een beperkte kring van academici is uitgewerkt. De historische wortels ervan zijn immers veel ouder en bepaalde kerngedachten zijn in een ander kader ook reeds in de politieke praktijk aan de orde geweest.

Verder vormt de heterogeniteit van de bronnen ook een van de verklaringen voor de vaagheid van de communitaristische stroming. Weliswaar bestaat er een gemene deler –elke bron beklemtoont op een of andere manier de sociale natuur van de mens-, het is evenzeer duidelijk dat accentverschillen tot een grote feitelijke verscheidenheid kunnen leiden. Ook andere elementen spelen hierbij een rol. Zo speelt de

discipline of invalshoek van elke gemeenschapsdenker een niet te onderschatten rol. Het maakt bijvoorbeeld een belangrijk verschil uit of je de gemeenschapszin van de mens op een sociologisch dan wel op een filosofisch-antropologisch niveau situeert. Op die manier is het niet moeilijk te begrijpen dat er zowel linkse als rechtse communitaristen bestaan. Wellicht zijn de ideeën van de Amerikaanse president Bush over het compassionate conservatism ('conservatisme met een hart') in belangrijke mate schatplichtig aan de denkbeelden van rechtse communitaristen. Amitai Etzioni, een toonaangevend communitaristisch auteur, was dan weer een raadgever van Bush' Democratische voorganger Bill Clinton. Kortom, het communitarisme valt eigenlijk nog het best te omschrijven aan de hand van datgene waartegen het zich afzet, het liberalisme.

Slotbeschouwing

Tenslotte rest ons de vraag wat het communitarisme in het Belgische politieke bedrijf kan betekenen. Die vraag kan moeilijk eenduidig beantwoord worden. Uit het voorgaande is immers duidelijk geworden dat hét communitarisme eenvoudigweg niet bestaat. Wellicht nog meer dan bij andere politieke theorieën het geval is geldt hier dat eigen accenten, het bestaande partijlandschap en dergelijke van doorslaggevend belang zijn. Het is in dat verband niet toevallig dat de interesse voor dit gedachtegoed vooral in christen-democratische en Vlaams-nationale hoek leeft. Deze stromingen vertegenwoordigen immers –met grote onderlinge verschillen- beide een duidelijk gemeenschapsideaal. Het is daarbij ook nog niet geheel helder in hoeverre het communitarisme binnen deze partijen als zelfstandige ideologie dan wel als ondersteuning van hun bestaande opvattingen zal functioneren. Beide hypotheses zijn mogelijk en een geleidelijke overgang van de ene naar de andere is evenmin ondenkbaar. Op die manier zou de geleidelijke wegdeemstering van de vroegere ideologieën zonder al te grote schokken kunnen opgevangen worden. Het communitarisme zou in dit perspectief als tegenpool fungeren van het liberalisme dat in de meeste andere partijen sterk vertegenwoordigd is.

Het voorgaande brengt ons ook bij de vraag of dit gemeenschapsdenken nu vereenzelvigd kan worden met anti-democratisch conservatisme. In algemene zin is het antwoord hierop zeker negatief. Hoewel het communitarisme in zekere mate schatplichtig is aan bepaalde conservatieve ideeën, ontleent het zijn opvattingen nog

aan andere, sterk verschillende bronnen zodat vele varianten mogelijk zijn. Bovendien zal een radicaal-conservatieve ommezwaai in de Belgische context wellicht niet plaatsgrijpen. Het communitarisme leeft nu immers vooral bij partijen die men moeilijk als eenduidig conservatief en nog veel minder als ondemocratisch kan omschrijven. Ten opzichte van liberaal geïnspireerde partijen vertoont een communitaristische politiek uiteraard wel wat meer behoudsgezinde trekken. Het liberalisme geeft voor communitaristen immers blijk van een duidelijk maatschappelijk tekort. De beklemtoning van gemeenschapswaarden zal op een of andere manier de ethische opvattingen inkleuren. Zo lijkt een erg tolerante houding tegenover druggebruik en andere genotsmiddelen moeilijk verzoenbaar met het communitarisme. Toch is ook hier een waarschuwing op zijn plaats. Want vanuit een communitaristische inspiratie is een erg weigerachtige houding tegenover privé-wapenbezit en dergelijke evenzeer perfect verklaarbaar. In dat geval kan men moeilijk van een conservatieve stellingname spreken. Verder kan men vanuit het beklemtonen van de gemeenschapszin ook moeiteloos een centrum-links sociaal-economisch beleid (aandacht voor de zwakken in de samenleving) verantwoorden.

Misschien is er nog een ander punt waarop het communitarisme een verschil kan betekenen met de gangbare politieke praktijk. Dit gedachtegoed heeft meer oog voor de functies van waarden en tradities in de samenleving dan het liberalisme. Binnen een Westers democratisch kader kan dit betekenen dat er weer wat meer over de inhoud dan over de zuivere vorm mag gesproken worden zonder dat dit moet leiden tot overdreven moralisme. Diepgaand pluralisme is in onze maatschappijen immers een realiteit. Het liberalisme is gebaseerd op een negatie van deze verschillen in de publieke sfeer. Een democratisch communitarisme kan die ideologische koudwatervrees misschien wegnemen en een discussie over ons engagement opnieuw mogelijk maken. Het zou het politieke bedrijf alleszins hernieuwde aantrekkingskracht kunnen bezorgen.

Bibliografie

- ABBEY, R., Charles Taylor, Teddington, Acumen, 2000, 250 p.
- ADAMS, M., "Het hemels baldakijn van recht en moraal. Over de reikwijdte van het recht in een neutrale rechtsstaat", Rechtskundig Weekblad, 2001, 1401-1416.

- COUWENBERG, S. W. (ed.), De strijd gaat voort! Liberalisme als heersende ideologie en bron van nieuwe strijd, Baarn, Agora, 1999, 149 p.
- KYMLICKA, W., Liberalism, Community and Culture, Oxford, Clarendon Press, 1989, 280 p.
- KYMLICKA, W., Contemporary Political Philosophy, Oxford, Clarendon Press, 1991, 321 p.
- VAN DEN BRINK, B. en VAN REIJEN, W. (eds.), Het Recht van de Moraal. Liberalisme en Communitarisme in de Politieke Filosofie, Bussum, Coutinho, 1994, 189 p.
- VAN KLINK, B., VAN SETERS, P. en WITTEVEEN, W. (eds.), Gedeelde Normen? Gemeenschapsdenkers en het Recht, Zwolle, Tjeenk Willink, 1993, 364 p.

Wetenschap en het managementsmodel van de samenleving

De Vlieghere

III. Technocratie als politieke ideologie.

In tijden waarin traditioneel linkse en rechtse politieke partijen het roerend eens zijn over het sociaal-economische beleid en meer bepaald over de loonmatiging en de sturing van de arbeidsmarkt (zie vorig nummer) is het misschien nuttig om naar een verklaring te zoeken waarom 'links' en 'rechts' in de politiek niet veel meer betekenen. Als de ideologische tegenstellingen zijn verwaterd tot de belangentegenstelling werknemers/werkgevers, dan kan een akkoord tussen de bazen van vakbonden en werkgeversverenigingen zoals in Nederland vrij snel het 'einde van de ideologieën' en een langdurig paars regime inluiden. Een beetje historische reflectie leert dat het fenomeen van een politiek 'consensusmodel' niet nieuw is. Zowel het gemis aan diepgang in het ideologische debat als het verdwijnen van de links/rechts tegenstelling vloeien voort uit het algemeen verbreide geloof in de technische maakbaarheid van de samenleving.

III. 1. Synarchie.

Het geloof in de wetenschappelijke maakbaarheid van de samenleving is politiek niet onschuldig. Het geeft al dan niet gewild een antwoord op de politiek-filosofische vragen wie moet regeren en hoe ver heerschappij mag gaan. Op de eerste vraag geeft men een alternatief voor democratie: niet het volk of zijn vertegenwoordiging moet regeren, maar de deskundigen. In een recent onderzoek aan de VUB onder leiding van Marc Elchardus blijkt dat slechts 37,6% van de Vlamingen het oneens is met de stelling dat het land moet bestuurd worden door experts in plaats van door politici (35,6% is het eens, 26,8% is het noch eens, noch oneens). Technocratie kan zelfs in tijden van economische hoogconjunctuur, sociale zekerheid en politieke stabiliteit op veel aanhangers rekenen.

'Technocratie' is een neologisme gevormd naar analogie van de Griekse termen voor heerschappijvormen zoals 'monarchie', bligarchie', 'democratie' en 'anarchie'.

In het Frankrijk van de jaren dertig groeide een politieke beweging rond de studiecentra van Jean Coutrot die zich de 'synarchie'-beweging noemde. De leden waren zonder uitzondering hooggeplaatste bestuurders in de ambtenarij, het bankwezen en de industrie. Allemaal waren ze afgestudeerden van de prestigieuze elitescholen (*Écoles Polytechniques, Écoles Normales Supérieures, Écoles de Sciences Politiques*). Coutrot, zelf afgestudeerde van de *École Polytechnique*, ingenieur en econoom, stichtte onder meer in 1931 een denktank die de economische crisis moest bestuderen. Hij slaagde erin de volksfrontregering te overtuigen om onder zijn leiding het *'Centre d'Organisation Scientifique du Travail'* op te richten. Coutrot had evenwel minder invloed op de financieel orthodoxe premier Léon Blum dan op andere SFIO-ministers zoals Charles Spinasse die later deel uitmaakt van de collaborerende Vichy-regering.

'Synarchie' is een Grieks woord dat het omgekeerde betekent van 'anarchie'. Daarmee geven de 'synarchisten' meteen een antwoord op de tweede politiek-filosofische vraag: hoever mag politieke heerschappij gaan? Niet alleen waren zij van mening dat de democratie moest vervangen worden door technocratie, maar ook dat deze technocratie veel verder moet gaan dan de gebruikelijke heerschappij van het volk in een parlementaire democratie. Zij waren voorstanders van de totale organisatie van de samenleving. Zij dachten dat als men de inefficiënte partijpolitiek vervangt door wetenschappelijk bestuur, er ook geen limieten meer staan op wat het bestuur kan. De 'synarchisten' waren met andere woorden niet alleen autoritair, maar ook totalitair.

De Franse bestuurderselite kwam zelden op het idee dat de economische crisis, de criminaliteit en de falende buitenlandpolitiek inzake de Duitse herstelbetalingen en later ten overstaan van nazi-Duitsland wel eens hun fout zou kunnen geweest zijn. Veeleer dan hun eigen 'wetenschappelijke planning' in vraag te stellen, wijtten zij de maatschappelijke crisis aan de zwakke regeringsvorm onder de parlementaire democratie en aan het internationale kapitalisme. Zowel de grillen van de steeds wisselende politieke meerderheden als de grillen van de markt doorkruisen de planning van de 'echte elite', namelijk de wetenschappelijk gevormde bestuurders van industrie, bankwezen en ambtenarij. Volgens hen moet er een sterke uitvoerende macht van deskundigen komen. Volgens Paul Baudouin, afgestudeerde van de *École Polytechnique* en technocraat[1], zijn de burgerlijke idealen van individuele vrijheid en democratie niet aangepast aan de hedendaagse industriële samenleving. Hij bewonderde openlijk Mussolini en de Italiaanse georganiseerde economie. Hij bepleitte betere relaties met nazi-Duitsland. In de regering van

Paul Reynaud ijverde deze topbankier zeer efficiënt voor het staken van de strijd tegen de Duitse invasie. In de daaropvolgende regering onder maarschalk Pétain werd hij vlak voor de capitulatie minister van buitenlandse zaken en in die hoedanigheid onderhandelde hij de vredesvoorwaarden met het nazi-regime.

Wellicht hebben de 'synarchisten' vanuit hun machtsposities tot in de regering toe de inspanningen op diplomatiek en defensief vlak om nazi-Duitsland en fascistisch Italië te isoleren, tegengewerkt. Volgens William Shirer[2] voerden ze achter de schermen een verrotingspolitiek door onder meer een constitutionele hervorming tegen te houden die had kunnen leiden tot meer stabiele regeringen. Alle historici blijven er zich over verbazen hoe fatalistisch de Franse politieke leiding zich opstelde tegenover de toenemende agressiviteit van Hitler en hoe defaitistisch de legerleiding was tijdens de veldtocht in mei 1940. Ian Ousby[3] stelt vast hoe het algemene anti-Duitse gevoel na de wapenstilstand snel verdween, hoe algemeen verbreid de feitelijke collaboratie was en hoe laat en moeizaam het eerste verzet op gang kwam. Hij komt niet tot een verklaring. Net als in Duitsland zelf, stuikten de zorgvuldig opgebouwde burgerlijke instellingen als een kaartenhuisje in elkaar. Is dat alleen maar lafheid van de kort voordien nog massale aanhangers van de rechtsstaat? Of zou het kunnen dat de ideologische tegenstellingen zo flinterdun zijn, dat als puntje bij paaltje komt, men eigenlijk niet meer weet waarom men zou moeten revolteren tegen de nieuwe orde? Was niet iedereen ontgoocheld in de werking van markt en democratie? Als de overgrote meerderheid van de zelfverklaarde humanisten ijvert voor plansocialisme, dan blijven weinigen over om met overtuiging de burgerlijke instellingen te verdedigen. Omdat het plansocialisme hoe dan ook het oordeel van de consument en van de meerderheid moet uitschakelen, wist uiteindelijk zelfs de meest invloedrijke linkse intellectueel en activist van het ogenblik - Hendrik De Man, die overigens een zeer goed sociaal-psychologisch doorzicht van het nazisme had - niet meer waarom hij niet zou mogen samenwerken met de nazi-bezetter.

III.2. Links en rechts.

De republiek werd in Frankrijk (zoals in Duitsland) niet alleen door de bestuurderselite ondergraven. De corporatistische, autoritaire en totalitaire ideeën werden vooral tijdens de economische instabiliteit van de jaren dertig in brede kring verspreid en goed onthaald. Het technocratisch gedachtegoed was in staat om de tegenstelling tussen politiek links en rechts te overbruggen. Hierbij stelt zich de vraag hoe het mogelijk is dat de op zich nogal simplistische idee van de wetenschappelijke beheersing

van de samenleving de plaats kan innemen van de grote politieke ideologieën. Om deze vraag te beantwoorden, moeten we eerst nagaan (a) wat politiek links en rechts is en (b) waarom de verleiding groot is om te geloven dat rationeel bestuur door de 'echte elite' markt en democratie kan vervangen.

Ad (a) De ideologische verwatering van links en rechts

Links of rechts zijn, betekent helaas meestal partij kiezen voor particuliere belangengroepen. Hoewel iedereen het recht heeft om politiek voor zichzelf op te komen of om met bepaalde groepen te sympathiseren, stelt er zich wel een probleem wanneer dit partij kiezen de plaats inneemt van het zichzelf ideologisch situeren. In het westerse denken is een politieke ideologie per definitie in strijd met het verdedigen van de belangen van een particuliere belangengroep. Zelfs de meest extreme collectivistische ideologieën zoeken naar veralgemeenbare belangen van het individu. Ook bij Marx is het individuele belang hetzelfde als het algemeen belang. De klassenloze samenleving is een ideaal voor de ontplooiing van het individu. Het individuele of het algemene belang staat tegenover het belang van groepen. Westerse emancipatiebewegingen ijveren bijna altijd voor de bevrijding van het individu. Vrouwenemancipatie bijvoorbeeld is niet bedoeld om een machtsovername door de vrouwen te bevorderen, maar om het individu te bevrijden van discriminatie en biologistische rolpatronen. De westerse wijsbegeerte is onbegrijpelijk zonder de identificatie van algemeen belang en individueel belang. De enige uitzondering is het fascisme en de nationaal-socialistische variant waar het welzijn van de natiestaat belangrijker is dan het welzijn van het individu. Maar het fascisme is dan ook de implosie van de westerse beschaving.

Het probleem is nu dat de categorieën en principes van de westerse beschaving niet goed begrepen worden door voor het overige mondige burgers. José Ortega y Gasset spreekt in *De opstand der horden* in dit verband over de verticale invasie van de westerse beschaving. De barbaren komen niet uit het buitenland, maar zijn onze eigen kinderen die we slecht opgevoed hebben. Zij maken de meest elementaire fout door het algemeen belang tegen te stellen aan het individuele belang waardoor zij de democratie en de mensenrechten aanvallen zonder dat zelf te beseffen. Niet alleen in de jaren dertig namen deze inheemse horden de macht over. Ook vandaag merken we fascisme in het discours van postmoderne feministen die vrouwenquota in de machtsposities opeisen en daarmee ongewild een oorlog tussen de seksen prediken.

Over het algemeen kunnen we zeggen dat het verdedigen van een groepsbelang (particulier belang) verward wordt met een ideologisch standpunt. Conform de westerse traditie zou een ideologisch standpunt nochtans de omschrijving van een veralgemeenbaar individueel belang moeten inhouden. Volgens marxisten is dit autonome arbeid voor iedereen en het opheffen van de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal, volgens liberalen is dit beloning voor besparingen op productiefactoren omdat wij allemaal in hetzelfde economische bootje zitten. Dat de meerderheid deze identificatie van individueel belang en algemeen belang impliciet verwerpt, is cruciaal om de huidige tegenstelling tussen links en rechts te begrijpen.

Sympathiseren met de arbeiders had in de 19de eeuw nog een ideologisch karakter omdat de marxisten vonden dat de arbeiders een universaliseerbaar belang hadden. Maar sinds de vorige eeuw is partij kiezen meestal pure machtspolitiek in een ideologisch en metafysisch jasje. Links heeft vandaag nog enigszins dit ideologisch karakter, zij het dan wel verdund tot een moreel standpunt in het filosofische luchtledige. Links pretendeert nog altijd tegen het establishment te zijn. In de twintigste eeuw zien we dit bevestigd wanneer radicaal linkse revoluties plaatsgrijpen. De elite wordt dan inderdaad aan de kant geschoven (en vervangen door een andere). Uiteindelijk maakt dit niet veel verschil uit. Vanaf de jaren dertig is er geen ideologisch verschil tussen links en rechts. Wel is er een metafysisch (materialisme/idealisme) en een machtspolitiek verschil. Er is geen verschillende visie op de mechanismen van sociale orde en creatie van welvaart. Door de naoorlogse geschiedenis hebben we alleen maar de indruk dat rechts iets met vrije markt te maken heeft. Maar dat komt doordat rechtse regimes in de westerse invloedsfeer gezogen werden en daardoor aan de internationale concurrentie onderhevig waren waardoor zij gedwongen werden om te moderniseren. Alleen daardoor, en niet door ideologische verschillen tussen Franco en Hoxa, is Spanje rijk geworden en Albanië ten onder gegaan.

Links en rechts zijn strekkingen op het corporatistische spectrum. Corporatisme ontstond in de middeleeuwen. De gilden en ambachten hadden politieke macht. Corporatieve staat: een getrapt systeem van lokale naar nationale verenigingen van patroons en werknemers per beroepssector of industrie met wetgevende bevoegdheden op sociaal-economisch vlak. De vooroorlogse Franse, Belgische en Duitse idee van het corporatisme: Alle werknemers en werkgevers zijn verenigd per vak in "vak-bonden" die op sociaal-economisch vlak wetgevende bevoegdheid hebben. De

idee is dat de macht in handen moet zijn van de producenten en van de specialisten.

In de meeste landen zijn momenteel slechts enkele sectoren corporatistisch georganiseerd. In het onderwijs, de gezondheidszorg en de onpopulaire kunst worden de producenten zelf steeds geraadpleegd voor de wettelijke regeling en het publiek bestuur van hun sector. Daardoor krijgen zij in min of meerdere mate rechtsscheppende bevoegdheid op hun eigen terrein (reflexief recht). Omdat het sociaal overlegmodel ook via reflexief recht werkt (sommige collectieve arbeidsovereenkomsten krijgen via het proceduraal arbeidsrecht en de daaruit voortvloeiende representativiteit van werkgevers- en werknemersbonden federale kracht van wet), heet het in de vakliteratuur eveneens 'corporatistisme'.

Hoewel in België het corporatisme met zoveel woorden alleen in christelijke milieus werd verdedigd, was het juist de corporatistische strekking binnen het ACV die sympathiek stond tegenover het 'Plan De Man' (in 1933 door de BWP aangenomen). Hendrik De Man verdedigde de nationalisering van de banken om dezelfde reden als Gottfried Feder, de pseudo-econoom die met zijn theorie over de 'renteslavernij' Hitler naar zijn eigen getuigenis in *Mein Kampf* inspireerde tot de stichting van de NSDAP.

Het enige verschil tussen het ACV en het fascisme was dat het ACV meer macht voor de corporaties wou en minder centrale staatsmacht. Maar dit is een verschil tussen extreem en gematigd, niet tussen rechts en links.

In het begin van de jaren twintig stond de christelijke arbeidersbeweging bijna alleen met haar propaganda voor een 'nieuwe economische orde' met een meer planmatige productie gestuurd vanuit de overheid in overleg met de bedrijfsraden, maar tijdens de crisisjaren werd de term onder invloed van het Italiaanse fascisme vervangen door 'corporatisme' en vond zij gelijkgezinden bij de sociaal-democraten en de nieuwe extreemrechtse partijen.

Ad (b) De angst voor de vrijheid.

Mensen zijn bang voor andermans vrijheid. Niet alleen crimineel gedrag, maar ook andere particuliere initiatieven doorkruisen vaak zorgvuldig opgemaakte lange-termijnplannen. Het particulier initiatief is storend voor de werkzekerheid en de sociale status van de gevestigde werknemer en eigenaar. Het lijkt evident dat iedereen de vrijheid heeft om in het buitenland goedkopere leveranciers te vinden. Maar wat als daarmee in eigen land een hele industrie wordt weggevaagd?

De wetenschappers delen de zorg van de middenklasse die door de internationale concurrentie statusonzeker is. Elke innovatie veroorzaakt marktonevenwichten die pas na moeizame en sociaal pijnlijke saneringen en herstructureringen terug ongedaan gemaakt kunnen worden. De wetenschapper heeft nog maar pas een mobiliteitsplan klaar, of er is al weer een baanwinkelcentrum geopend dat de verkeersstroom in een andere richting kanaliseert. De economen van de rijksdienst voor ziekte- en invaliditeitsverzekeringen hebben nog maar pas hun budgettering voor de komende jaren gepland, of er is alweer een nieuw medicament op de markt gebracht dat dreigt de levensverwachting van bepaalde zieken drastisch te verhogen. Hoe sterk de innovaties de levenskwaliteit ook verbeteren, ze blijven storende privé-initiatieven die de plannen van de bestuurders van de gevestigde industrieën doorkruisen. Wanneer de storende initiatieven de prijsverhoudingen van de verschillende productiefactoren en consumptiewaren grondig door elkaar halen, moeten bestaande bedrijfsafdelingen inkrimpen of sluiten. Als deze herstructureringen zo talrijk zijn dat een sociaal onaanvaardbare recessie het gevolg is, komt er een opstand tegen het privé-initiatief en het vrij verkeer van kapitaal. Er ontstaat dan een politiek verbond tussen de bestuurderselite die niet begrijpt waarom zij haar greep verliest op de economie en de middenklasse die niet begrijpt waarom haar harde werk onvoldoende is om aan de statusonzekerheid te ontsnappen. Industriëlen die in het verleden welvaart hebben gecreëerd hebben de neiging om pretentieus en zelfvoldaan te worden. Zij kunnen moeilijk verkroppen dat hun macht van tijdelijke aard is en dat nieuwkomers met innovatieve ideëen de wispelturige consument naar zich toe kunnen trekken. Het discours van een 'meer planmatige' en deskundige leiding van het bedrijfsleven wordt gretig overgenomen door de gewone werknemers op het moment dat hun bedrijf niet meer kan concurreren.

De theorie dat de markt vervangbaar is door rationele planning van werk, productie en inkomen is zeer aantrekkelijk. De vraag wie moet instaan voor die rationele planning is ook vrij gemakkelijk te beantwoorden: de 'echte elite' van wetenschappers. Wie kan er immers tegen wetenschap zijn?

Daardoor is de nieuwe variant van het corporatisme technocratie. De corporatistische gedachte, is altijd ingegeven door het gevoel dat belangrijke beslissingen niet kunnen overgelaten worden aan de grillen van de onbevoegde consument. Hoewel telkens opnieuw bewezen wordt dat de meest succesvolle industriëlen als butsiders' begonnen en vaak in sectoren die in een beginfase niet eens als industrie worden herkend, blijft

men geloven dat bedrijven moeten worden geleid door gediplomeerde theoretici.

Het is een natuurlijke tendens van de machthebbers om hun macht - ook als het in eerste instantie alleen maar economische macht is - te bestendigen. Dat kan alleen maar als zij elkaar beschermen en afschermen van het kritische oordeel van niet-ingewijden. Daardoor is er tevens een natuurlijke tendens tot oligarchiesering waarbij de bestuurders hun solidariteit als leden van de elite laten doorwegen op het antagonisme van de officiële doelstellingen van hun organisaties (vakbonden, bedrijven, banken en overheden). Hoewel elitarisme in eerste instantie nog de goedbedoelde naïviteit kan zijn van overtuigde betweters en paternalisten, zal zij snel ontaarden in onderdrukking. Als de massa in het aanschijn van de onzekerheden en de grillen van markt en democratie geen weerwerk biedt tegen de technocratische aanspraken van de bestuurders, dan evolueren we onvermijdelijk naar een samenleving met een elite die zich schaamteloos verrijkt op de kap van een massa die steeds meer moet werken en inleveren voor een industrie die anders niet meer kan concurreren.

Algemeen besluit.

Het managementsmodel van de samenleving is de uitgelezen legitimatie van een gebetonneerde machtselite die zich nooit moet verantwoorden, noch bij de consument, noch bij de meerderheid. Daar het voor een leek zeer moeilijk is om de onderzoeksprocedures, het jargon en de meetinstrumenten van de gediplomeerde wetenschappers te bekritiseren, kan een 'repressieve tolerantie' (Marcuse) ontstaan, waarbij in praktijk slechts één waarheid nog de weg naar het grote publiek vindt. Hoewel wetenschappers elkaar bekritiseren, bestaat er toch telkens zoiets als een erkende wetenschappelijke stand van de kennis. Wanneer de deskundigen zich daarop beroepen voor bestuurskundig ingrijpen, ontstaan de volgende problemen:

1. De resultaten van wetenschappelijk onderzoek kunnen veelal niet zonder gewaagde interpretaties op de complexe realiteit worden toegepast. De subjectieve toepassing door de deskundige ligt verscholen achter de wetenschappelijkheid van het onderzoeksmateriaal waarmee zij werkt.
2. De deskundigen zijn bovendien een grotendeels op zichzelf staande belangengroep met een tendens naar technocratische opvattingen.

3. Vele wetenschappen blijven in een experimentele fase zitten (hun resultaten gelden in het laboratorium of in een gedachtenexperiment) en kunnen niet op de complexe realiteit worden toegepast (neoklassieke theorie van de conjunctuurcycli, rente, werkgelegenheid). Als ze het laboratorium wel verlaten, blijken onderzoeksdisciplines als de klimatologie en de politieke economie geen beheersingswetenschappen te zijn. Ze kunnen niet gebruikt worden voor rationeel ingrijpen in ecologische of economische systemen.

Dergelijke kritiek kan gemakkelijk verward worden met anti-wetenschappelijkheid. Juist daardoor versterken de instituties van de wetenschap hun greep op de samenleving omdat ze hun critici kunnen ridiculiseren. In de moderne samenleving heeft kritiek op wetenschappelijk gefundeerde planning het karakter aangenomen van ketterij.

De sacralisering van de wetenschap waarbij bepaalde organisaties en diplomas worden geacht de deskundigen aan te duiden die de moderne samenleving rationeel kunnen besturen, kan uitgroeien tot een politieke ideologie. Deze ideologie heeft in de afgelopen eeuw tijdelijk de grote ideologieën van links en rechts vervangen en kan dat wellicht opnieuw doen. Er ontstaat dan een geloof in de wetenschappelijke maakbaarheid van de samenleving en in een technocratisch bestuur dat de 'inefficiënte' markt en democratie met hun 'storende grillen en wispelturigheid' overbodig maakt.

Wie opgroeit onder de veilige en ordentelijke omstandigheden van de burgerlijke samenleving, leert helaas niet wat de echte functies van markt en democratie zijn. Het gevaar van een onaantastbare elite die de bevolking onderdrukt, lijkt veraf. Omdat men zich niet kan inbeelden dat markt en democratie geen andere functie hebben dan elitevorming tegen te gaan, denkt men dat deze instellingen voor iets helemaal anders dienen: het definitief oplossen van maatschappelijke problemen, armoede, werkonzekerheid, ongelijke toegang tot de gezondheidszorg, voedselonveiligheid. Vanuit deze verkeerde verwachtingen raakt men snel ontgoocheld in hun werking. Vandaar is het een kleine stap om precies dat te omarmen wat altijd slechts een denkbeeldig gevaar leek.

1. 'Technocraat' in de dubbele betekenis van het woord: wetenschappelijk geschoolde deskundige en voorstander van de technocratie als regeringsvorm.
2. William Shirer, *The Collapse of the Third Republic*, Heinemann, London, 1970.
3. Ian Ousby, Occupation. *The Ordeal of France*, 1940-1944, Cooper Sqaure Press, 2000.

Sociale markteconomie Definitief het verleden?

Fernand Keuleneer

Er zijn weinig begrippen met een even groot belijdenisgehalte als "sociale markteconomie". Waarvoor de belijdenis staat, is vandaag de dag lang niet zo duidelijk meer. Vaak duikt de term trouwens op in de variante "sociaal gecorrigeerde markteconomie", die geacht wordt bijna hetzelfde te betekenen, maar wat politiek-correcter te klinken.

De sociale markteconomie is een product van de Ordoliberale school in Duitsland uit de eerste helft van vorige eeuw, met tenoren zoals Walter Eucken (1891-1950) en Franz Böhm (1895-1977). Zij inspireerden Ludwig Erhard (1897-1977) en Alfred Müller-Armack (1901-1978) tot de radicale hervorming van de Westduitse economie in 1948, doorgevoerd zonder consultatie met en zéér tegen de zin van de Amerikaanse en Engelse overheden in Duitsland. Rantsoenering en prijsreglementeringen werden in één pennentrek afgeschaft, en een economisch systeem gebaseerd enerzijds op de vrijheid van initiatief en contract, anderzijds op de beheersing en controle van economische macht, kwam ervoor in de plaats. Voor Erhard en Müller-Armack lag het sociale in de markteconomie zelf, het alternatief voor dirigisme en bureaucratie. De markteconomie had geen drastische sociale correcties nodig, zij was zelf een sociale verwezenlijking.

Echter, voor de Ordoliberalen en de architecten van de sociale markteconomie was een economisch systeem als vanzelfsprekend ingebed in een ruimer maatschappelijk geheel, waarin recht, staat en politiek een grote, ja zelfs doorslaggevende rol speelden. Voorop stonden maatschappelijke doelstellingen zoals die in recht en politiek tot uiting kwamen: welvaart voor iedereen, prijsstabiliteit, een stabiele munt, rechtvaardigheid - uiteraard ook sociale rechtvaardigheid, en de voorrang van het recht op de macht - ook de economische macht. De economie werd daarin erkend als een zelfstandig functionerend deelsysteem, met eigen mechanismen die aan eigen (relatieve) wetmatigheden beantwoorden en die niet moesten worden gefnuikt. Toch was het slechts een deelsysteem naast andere, verankerd in een sociaal geheel van staat en maatschappij, kortom: de natie.

Ordoliberale denkers zagen twee fundamentele drijvende krachten aan het werk in een economie: concurrentie en specialisatie. Met zijn theorie van de comparatieve voordelen had Ricardo lang geleden al aangetoond dat elkeen een plaats heeft in een markt, op voorwaarde dat hij doet waarin hij het best of het minst slecht is. Het is het beroemde voorbeeld van de arts en de secretaresse; zelfs al verricht een arts secretariaatswerk tweemaal sneller en beter dan zijn secretaresse, toch zal hij een secretaresse aanwerven omdat hij, naar alle waarschijnlijkheid, in zijn medische praktijk méér dan tweemaal zo goed is als zijn secretaresse. Niemand hoeft dus de beste te zijn om in de concurrentie te overleven; het darwinistische model is ver weg. Concurrentie wees de weg naar de juiste specialisatie. Economie was erop gericht sociale welvaart te scheppen, door aan de consument de voordelen van verhoogde productiviteit te bieden in de vorm van meer en betere producten tegen lagere prijzen, aan werknemers (als werknemers, en niet als werknemers-aandeelhouders) een decent en stijgend inkomen te verschaffen en kapitaalverschaffers correct te vergoeden voor de terbeschikkingstelling van hun middelen. Oorlogstaal, zoals strategische planning, overleven in een vijandige omgeving, maximalisering van aandeelhouderswaarde en minimalisering van kosten, was de sociale markteconomie vreemd. Dit was niet in de laatste plaats te danken aan het feit dat economen zich bescheiden bezighielden met de grondslag en de werking van een economisch systeem, niet met de legitimering van de belangen van sommige spelers ten koste van andere.

Dit model is in de eerste plaats ondermijnd door de staat, via zogenaamde sociale correcties. Vanaf de jaren zestig tot de jaren tachtig werd uit de private economie heel wat zuurstof gezogen door een systematische politiek van staatsuitgaven en begrotingsdeficits, gefinancierd door schulden. Dit resulteerde in een onderkapitalisering van de private economie; het eigen vermogen van bedrijven werd kleiner dan het zou geweest zijn bij afwezigheid van de staatsschuld. De opvatting dat het voor een onderneming geen verschil uitmaakt of ze door eigen vermogen (kapitaal) dan wel vreemd vermogen (schulden) gefinancierd wordt, vond ingang en kreeg academisch respect toebedeeld. Een geringere kapitalisatie van de contractuele economie (de private sector) leidt evenwel tot ondertewerkstelling, wat dezelfde "moderne" financiële theorieën daarover ook mogen beweren. Bovendien werd aan de economie van buitenaf de financiering van heel wat bijkomende "sociale" opgaven opgelegd. De sociale zekerheid, in zijn oorsponkelijk concept gefinancierd door werkgevers en werknemers, werd geleidelijk aan verplicht voor aller-

lei nieuwe uitkeringen in te staan, ook ten gunste van mensen die nooit bijdragen betaald hadden. Zo werd ze een alternatief inkomenscircuit in plaats van een solidaire verzekering, en diende de overheid op grote schaal middelen bij te passen.

Omdat de overheidsfinanciën steeds meer buiten controle raakten, ging de overheid, daartoe aangespoord door de investment banks, aan "schuldbeheer" doen in de hoop de interestlasten te drukken; banklenigen en klassieke overheidsobligaties werden door nieuwe types schuldpapier vervangen, en er waren geglobaliseerde financiële markten nodig om die aan speculanten en/of onwetenden te slijten. De verspreiding van de zogenaamde afgeleide produkten, *futures* en opties, het voer bij uitstek voor speculanten, zou nooit zo'n vaart genomen hebben als de overheid niet de meest enthousiaste afnemers geweest waren. Tal van boekhoudkundige truucjes kwamen toen in zwang; zij zijn nu ook volop in de boekhoudingen van private bedrijven te vinden . Dit is het verhaal van de jaren tachtig, deels de jaren negentig, en de donkere schaduwzijde van de "sanering" van de overheidsfinanciën (nu ja, met nog steeds 250 miljard Euro staatsschuld).

Toen in de tweede helft van de jaren tachtig de Amerikaanse spaarbanken *("Savings and Loans")* één voor één failliet gingen en de financiële sector zich massaal moest herfinancieren, hield de Amerikaanse centrale bank in de jaren daarna de interestvoeten laag door een erg expansief monetair beleid, wat de sector toeliet om beurskapitaal aan te trekken en daarmee schulden af te lossen. Sinds de opheffing van elke binding met goud is geldschepping aan geen enkele regel gebonden. Dit (toenemend) expansief monetair beleid (samen met onder andere de ook nu nog bijzonder lage interestvoeten in Japan die het mogelijk maakten om tegen verwaarloosbare kost te lenen) bracht met zich mee dat liquiditeiten massaal naar de financiële markten stroomden en daar de beursboom veroorzaakten. De financiële sfeer ging haar eigen wetten stellen, en de logica van de financiële sfeer begon ook de reële sfeer (productie en tewerkstelling) te domineren. Ondernemingen investeerden nog slechts indien het rendement van de investering hoger was dan het rendement van een belegging in de financiële markten, of indien de investering de koers van hun eigen aandelen hoger dreef. De waarde van een bedrijf voor zijn aandeelhouders werd gemeten aan de beurswaarde (aantal aandelen x koers). Wat de beurswaarde verhoogde, verhoogde ook de aandeelhouderswaarde. Niet het regelmatig en correct dividend was nog belangrijk, maar de speculatieve meerwaarden, op alle mogelijke wijzen opgedreven. Zo werd de vraag naar de eigen aandelen (en bij-

gevolg de koers) vaak kunstmatig verhoogd door de inkoop door een vennootschap van haar eigen aandelen. Aandelenopties moesten het management een of meer graantjes laten meepikken, en waren natuurlijk een extra-aansporing tot een management gericht op de beurskoers.

Door de ongunstige demografische evolutie in het westen voelden vele landen zich verplicht tot het laten aanleggen van pensioenvoorzieningen door pensioenfondsen. Ook die fondsbeleggingen stimuleerden de beurzen.

Door de geschetste evolutie worden steeds meer (oudere) burgers rechtstreeks of onrechtstreeks aandeelhouder. Hun spaartegoeden en pensioenverwachtingen zijn in belangrijke mate van marktevoluties afhankelijk; zij willen met andere woorden hun meerwaarden en uitkeringen gemaximaliseerd zien. Deze ontwikkeling kan een situatie in de hand werken waarbij salarissen, aan de actieve bevolking uitgekeerd, onder druk zullen blijven staan. De hogere inspanning van de actieven voor de ouderdomsvoorzieningen van de vorige generatie zal ofwel tot uiting komen in hogere sociale-zekerheidsbijdragen, ofwel in een relatief kleiner aandeel in het nationaal inkomen. In het ene zowel als in het andere geval moet de maatschappij voldoende welvarend en de economie voldoende productief zijn om dit te kunnen dragen. Kapitalisatie van bijdragen kan zinvol zijn, maar deze bijdragen worden belegd, en als de economie slecht presteert in jaren waarin pensioenen betaald worden, rijst er evengoed een probleem als bij repartitie (of *pay as you go*). Wat zal trouwens het effect op de financiële markten zijn op het ogenblik dat de baby-boomers de pensioengerechtigde leeftijd bereiken, en de fondsen zullen moeten verkopen om pensioenen te betalen?

Men ontsnapt niet aan de indruk dat we van een sociale markteconomie meer en meer naar een citroenperseconomie evolueren. Er wordt op de marge gewerkt; reserves worden uitgeput. Ondernemingen lijden aan schuldverslaving en functioneren liefst met een minimum aan vrij eigen vermogen, tenzij het op de beurs op te rapen valt (in welk geval het vaak voor irrationele projecten wordt aangewend die de volgende kapitaalsronde moeten rechtvaardigen). Werknemers *("human resources")* zijn produktiemiddelen zoals grondstoffen en intermediaire produkten. Salarissen moeten zo laag mogelijk – niet hoger dan nodig om de juiste mensen aan te trekken en te houden. Liefst dient de werknemer aandeelhouder in het eigen bedrijf te worden. Ondernemingen zijn niet langer flexibel; schokken worden afgewenteld op werknemers, leveranciers en klanten. Ondernemingen zijn voortdurend op het oorlogspad; ze willen door fusies en overnames "schaalvoordelen creëren" (dikwijls komt het

er gewoon in gewone taal op neer dat ze de grootste willen worden), betalen overnames niet met cash maar met opgepepte aandelen van het eigen bedrijf, en groeien uit tot bureaucratische mastodonten met fenomenale budgetten. Het darwinisme viert hoogtij. Competitiviteit wordt vertaald in: *"zorg dat je bij de besten (en de grootsten en de goedkoopsten) bent, want enkel de besten (en de grootsten en de goedkoopsten) overleven"*. In naam van de competitiviteit werven bedrijven nog enkel de besten en goedkoopsten aan; de staat zal zorgen voor het inkomen van wie uit de boot valt. Precies het tegengestelde van een sociale markteconomie!

Ergens onderweg is het besef verloren gegaan van het concept "orde" uit het ordoliberale model, met een inzicht over de juiste verhouding van de economie tot de andere deelsystemen van de samenleving, en de voorwaarden waaronder die verhouding gerealiseerd kan worden. Pragmatisme heeft integendeel hoogtij gevierd. Eerst het sociale pragmatisme: er leek geen grens te zijn aan de sociale imperatieven die de economie opgelegd werden. Dan was er het pragmatisme van de staat erop gericht om in alliantie met de financiële wereld vat te krijgen op zijn begrotingscrisis. Vervolgens het pragmatisme van de ondernemersklasse die een aantal gelegenheden zag om *easy money* te incasseren. Het resultaat van al dat pragmatisme is een economie waarin mechanismen geïntroduceerd werden die met een sociale markteconomie op gespannen voet staan, en een steeds onmachtiger democratische staat die de duimen moet leggen voor anonieme netwerken.

Over grondslagen en werking van economische systemen horen en lezen we in onze dagen nog maar zelden. Economie wordt meestal voorgesteld als een zwarte doos, Dè Economie, waarbinnen zich processen voltrekken volgens mechanismen vergelijkbaar met natuurwetten, aan alle keuze en invloed onttrokken. Gevraagd naar een beschrijving van de werking van een markteconomie komt de doorsnee econoom gewoonlijk niet veel verder dan "de wet van vraag en aanbod", soms aangevuld met "de concurrentie" en de "vrije onderneming". Uit de markteconomie zou "efficiëntie" volgen, op voorwaarde dat er "gedereguleerd" wordt, dat er "flexibiliteit" heerst, en dat de "arbeidsmarkt" "ten volle speelt". Dit is de bondige samenvatting van het typisch neo-liberale credo. Verdwenen is het besef dat elk van deze termen in een ruimer kader geplaatst moet worden, dat ze slechts zin hebben als ze juridisch afgebakend en, ja, gereguleerd en politiek mogelijk gemaakt worden, dat economische theorie geen allesomvattende ideologie is. Èchte economische wetenschap maakt duidelijk dat het neo-liberale economisme een ideologie met tota-

litaire trekjes is. Vandaag de dag gaat ze helaas door voor economische wetenschap. Mogen we eraan herinneren dat zo'n fundamenteel mechanisme als "de vraag" enkel gebaseerd is op een betwistbaar concept als een "subjectieve nuttigheidscurve", dat misschien iets met psychologie te maken heeft, maar zeker niet aan de basis van een wetenschap kan liggen!

Niet alle voorgestelde therapieën deugen. Zo is het ooit zo geroemde Rijnlandmodel niet meer dan een reeds door overmatige staatsinterventie ondermijnde economie. Het fameuze "*stakeholders*-model" dat het management op gelijke afstand plaatst tussen aandeelhouders, werknemers, leveranciers, klanten en ruimere omgeving, is natuurlijk een wangedrocht dat zich niet op zindelijke wijze juridisch laat vertalen en enkel de positie van het management op ongehoorde wijze versterkt. Management is verantwoording verschuldigd ten aanzien van de aandeelhouders en wordt erdoor beoordeeld. Natuurlijk bestaan er juridische verplichtingen tegenover de andere betrokkenen, maar zij zijn van een andere aard dan de verplichtingen ten aanzien van aandeelhouders. Het komt de wetgever toe ervoor te zorgen dat het concept "aandeelhouderswaarde" in een economische orde verankerd blijft en geen eigen leven gaat leiden. Om de werknemer "mee te laten delen" in de stijgende aandeelhouderswaarde (en hem natuurlijk gepast te motiveren) werd de jongste jaren de verspreiding van aandelenbezit van het eigen bedrijf onder werknemers, al dan niet door middel van opties, aangemoedigd. Opnieuw een uiting van een funest pragmatisme, is dit evenmin een goede idee. Een werknemer is als werknemer aan het bedrijf verbonden, en voor zijn prestaties dient hij een salaris in geld te ontvangen. Foutieve ontwikkelingen van "aandeelhouderswaarde" moeten bij de bron gecorrigeerd worden. De werknemer moet geen pseudo-aandeelhouder worden. Evenmin gaat het op dat bedrijven zogenaamde "competitieve salarissen" aan hun werknemers zouden toekennen, die dan door staatstoelagen tot een volledig inkomen dienen aangevuld te worden. Zulks zet de deur open voor massale subsidiëring. Inkomensvorming hoort in de contractuele economie thuis.

Waarom deze overwegingen in "Vivat"? Onder meer om er de aandacht op te vestigen dat de Vlaamse economen bijzonder weinig van zich doen spreken waar het de studie van de grondslagen van de economie betreft. Aan de Vlaamse economische faculteiten is er geen equivalent van een ordoliberale school. Het economisme lijkt er integendeel stevig ingeplant; de neo-liberale uitgangspunten werden tot wetenschap verhe-

ven. Men zou warempel heimwee krijgen naar de tijd dat er nog marxisten waren. Tenminste was er toen een grondslagendebat.

De wil tot cultuur

Frank Judo

Hoewel beide bundeltjes ogenschijnlijk totaal verschillende uitgangspunten hebben, zijn *Onbehagen met de moderniteit* en *Hun strijd tussen goed en kwaad* zonder al te veel moeilijkheden te lezen als delen 1 en 2 van een overzicht van het erfgoed van de twintigste eeuw op het vlak van de politieke filosofie. Enkel de overlappingen tussen de bijdragen die Theo de Wit in beide bundels over Carl Schmitt schreef (en die onderling sterk verwant zijn) doen af aan de wonderlijke coördinatie die beide uitgevers – wellicht onbewust – hebben gehanteerd.

Ook de themata van de bundels sluiten nauwer aan dan men op het eerste gezicht zou denken: is de vraag naar goed en kwaad (en hun identificatie) niet bijzonder actueel geworden door de gebrekkige mogelijkheid van de moderniteit haar procedureel getinte denkwijze ze te verantwoorden? In die zin is de moderniteit minstens evenzeer als haar kritiek een deel van ons "onverwerkt verleden".

Georges Sorel, Charles Maurras, Johan Huizinga, José Ortega y Gasset, Karl Jaspers, T.S. Ellio, Carl Schmitt, Ernst Jünger, Martin Heidegger, Georges Bataille, Peter Sloterdijk, Hannah Arendt, Claude Lefort, Raymond Aron, Theodor Adorno, Leo Strauss, Eric Voegelin, Herman Dooyeweerd, Jacques Maritain, Friedrich von Hayek, John Rawls, Alasdair MacIntyre en Charles Taylor: niet allen zijn ze (nog) even bekend in het Nederlandse taalgebied, maar de auteurs die hun denk-wijzen toelichten slagen er haast probleemloos in de actualiteit van eenieder aan te brengen.

Wat moeten we nu aan met deze denkers? Het is duidelijk dat hun grootste kracht in het kritische ligt: allen maken ze ons erop attent dat materie alleen niet kan volstaan om een cultuur te dragen, omdat een samenleving haar samenhang nu eenmaal aan ideeën ontleent. Een cultuur kan niet enkel passief gepercipieerd worden, maar moet er steeds opnieuw in slagen cultuurbewustzijn en cultuurwil op te wekken, zoniet dreigt een museumstatuut of de revanche van het banale.

Een tweede waarschuwing betreft de massificatie, die volgens Ortega y Gasset nauw verbonden is met het fenomeen van de etatisering. Zelfs de wetenschap vermag geen rem te zetten op de ontpersoonlijking, omdat zij in haar moderne vorm al te vaak neerkomt op een zich afsluiten

van andere waarden en deugden – of zelfs op hun ontkenning. Het mag dan ook niet verwonderen dat mensen zich keer op keer identificeren met algemenere vormen van menselijk handelen, met name met levensbeschouwing.

Bijzonder boeiend is de analyse die Theo de Wit maakt van het hedendaagse discours over staat en samenleving. Hij stelt vast dat is het spoor van Richard Rorty het vermaledijde Schmittiaanse begrippenpaar vriend/vijand werd opgevolgd door een nieuwe basistegenstelling, die tussen daders en slachtoffers. Eerstgenoemden kunnen dan zowel personen, organisaties als schurkenstaten zijn. Terzijde merkt De Wit trouwens op dat een reductie van het politieke tot de verdediging van het louter-menselijke, zoals sommige mensenrechtenactivisten dat poneren, net neerkomt op een ontmenselijking van de politiek. Mensen dienen aanspraak te kunnen maken op een ruimere erkenning dan die als "lid van de menselijke soort", hun waardigheid zit dieper dan een loutere reductie tot het slachtofferschap doet vermoeden.

Onze slotsom: tweemaal aanbevolen lectuur. Zelfs de bijdragen die de indruk wekken over een ver verleden te gaan, betreffen immers onze onmiddellijke toekomst.

- Braeckman, R. Bauer en J. de Visscher (red.): Onbehagen met de moderniteit. De revolte van de intellectuelen 1890-1933, Kapellen, Pelckmans, 2001, 224 p., 18,94 Euro, ISBN 90-289-3004-3
- G.J. Buijs en H.E.S. Woldring (red.): Grote politieke denkers. Hun strijd tussen goed en kwaad. Een rondblik, Zoetermeer, Meinema, 2001, ISBN 90-211-3841-7

Afdelingen

VVA-Antwerpen	swinnen20@hotmail.com
	vic.mortelmans@vlaanderen.org (jongeren)
VVA-Brugge	gwijde.steel@pandora.be
VVA-Brussel	vermeul@ping.be
VVA-Ieper	andre.bouckaert@online.be
VVA-Campinia	den_boone@hotmail.com
VVA-Klein-Brabant	lamensd@yucom.be
	raoul.lamens@skynet.be (secretaris)
VVA-Kortrijk	paul.thurman@kulak.ac.be
	josiane.croene@kulak.ac.be (secretaris, Paul de Meester)
VVA-KortrijkJongeren	ponseele.c@daikin.be
	wa_jongeren@hotmail.com (secretariaat)
VVA-Leuven	peter.vanwindekens@vlm.be
VVA-Limburg	walimburg@pandora.be
	ghislain.duchateau@pandora.be (secretaris)
VVA-Oostende	wim.vereycken@pandora.be
VVA-Taxandria	guido.crauwels1@yucom.be
VVA-Denderland	adriaanlison@hotmail.com
VVA-Oost-Vlaanderen	http://inwfnu07.rug.ac.be/waovl/

Over de auteurs

- **Dr. Martin de Vlieghere** is als filosoof verbonden aan de afdeling moraalwetenschap van de Universiteit Gent.
- **Lic. Godfried Geudens** studeerde rechten in Antwerpen, Leuven en Maastricht. Hij is als assistent verbonden aan de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius te Antwerpen.
- **Mr. Drs Frank Judo** is hoofdredacteur van *Vivat Academia*
- **Mr. Fernand Keuleneer** studeerde rechten en economie in Leuven en Yale en is advocaat aan de Brusselse balie.
- **Prof. Em. Dr Piet Tommissen** doceerde economie aan het Limburgs Universitair Centrum en de Economische Hogeschool Sint-Aloysius. Hij is auteur van meerdere belangwekkende studies, met name over het werk van Carl Schmitt.

Activiteitenkalender

VVA-Brussel

Dinsdag 12 maart
Hugo De Ridder met « Zijn er nog keien in de Wetstraat? »

Zaterdag 16 maart
Verbroedering met VVA-Oostende.

Zaterdag 13 april
Museum van Elsene: Toulouse-Lautrec en Le Petit Palais Parijs 1900.

Zaterdag 15 juni
Daguitstap naar Limburg.

Info: R. Vermeulen, tel. 02 479 32 32, e-post: *vermeul@pi.be*

VVA-Antwerpen

Dinsdag 19 maart 2002
Marc Lodewijckx over 'Wie zijn de Franken?', Alpheusdal 20u30

VVA-Limburg

Paasmaandag 1 april 2002
Bezoek: drafrennen Hippodroom – Tongeren met VVA-lid Jef Van den Noortgate

Woensdag 24 april 2002
Bedrijfsbezoek: 'Schoenen Ambiorix', Tongeren

Dinsdag 30 april 2002
Lezing: 'Windparken offshore' door ir. Geert Palmers, Vergaderzaal Interelectra - Hasselt

Woensdag 8 mei 2002
Daguitstap Voeren onder meer wandelen

Zaterdagdag 25 mei 2002
Daguitstap Brugge, Culturele Hoofdstad van Europa

Zondag 1 juni 2002
Basilica Concert in O.L.V.-Basiliek, Tongeren door Philharmonisch Orkest van Vlaanderen
Reisfilms door VVA-lid Georges De Waele & etentje

Vrijdag 14 tot en met woensdag 19 juni 2002
6-daagse VVA-rondreis in Nederland

Zondag 7 juli 2002
Provenciale Guldensporenviering - Hasselt

Zondag 14 juli 2002
Dag van de Kers met VVA-lid Clem Vanroye, Kasteel van Rijkel – Borgloon

Oktober 2002
VVA – Rondreis in China en Hong-Kong

VVA-Oostende

Vrijdag 19 april 2002
Oosterse levenskunst, Ulrich Libbrecht

Dinsdag 14 mei 2002
Het Europese veiligheidsbeleid, Professor Luc De Vos

Zaterdag 8 juni 2002
Eéndagsuitstap naar Wallonië

Kortrijk, zaterdag 27 april 2002

Algemene Ledendag
50-jarig Jubileum

13.30 uur	verwelkoming met koffie in de ontvangstzaal van hotel *Damier*
14 tot 16 uur	keuze tussen twee speciale thematische rondleidingen in Kortrijk *"Sporen van de Guldensporenslag"* of *"De vrouw in het Kortrijkse stadsbeeld"*
16 tot 18 uur	academische zitting in de gotische zaal van het stadhuis Sprekers Opsomerlezingen: Prof. dr. Hugo de Schepper over *"De naam der Lage landen in verleden en heden"* Lic. Daniel Vanacker over *"De frontbeweging - mythe en werkelijkheid"* Slottoespraak: Prof. dr. Matthias Storme over *"Gebruik en misbruik van geschiedenis"*
Aansluitend	receptie
19 uur	vriendenmaal in hotel Damier

De algemene ledendag vindt integraal plaats in het stadscentrum.

Deelnameprijs	€ 10.00 voor het namiddagprogramma € 40.00 voor het ganse programma
Inschrijven	secretariaat VVA-Kortrijk, Wouterstraat 4, 8510 MARKE *paul_de_meester@hotmail.com*

Tot uw dienst: de leden van het hoofdbestuur.

Algemeen voorzitter:
Prof. Dr. Matthias Storme, Zuidbroek 49, 9030 Mariakerke
Algemene ondervoorzitters:
Lic. Gwij Steel, Fort Lapin 41, 8000 Brugge
Lic. Milka Tombal, Carnegielaan 47, 3500 Hasselt
Algemeen secretaris:
Ph. D. Rita Wardenier, Vrijheidslaan 17, 1081 Brussel
Algemeen penningmeester:
Lic. Fernand Smets, Oostvaartdijk 17, 2830 Willebroek
Hoofdredacteur:
Mr. Frank Judo, Luchtvaartlaan 50 bus 5, 1150 Sint-Pieters-Woluwe
Bestuursleden:
Ir. Marc Van Dongen, Bredabaan 764, 2170 Merksem
Lic. Alain Mouton, Jan Persynstraat 4 b 22, 8500 Kortrijk
Lic. Stijn Debruyne, H. Mausstraat 15 b 7, 1000 Brussel
Prof. Dr. Jozef T. Devreese, d'Oultremontlei 24, 2930, Brasschaat
Lic. Chris D'Huyvetter-Swinnen, Azalealaan 1, 2950 Kapellen
Lic. Luc Decreus, Minister Tacklaan 21, 8500 Kortrijk
Ir. Wim Vereyken, Pater Pirelaan 9, 8400 Oostende

Elk auteur is verantwoordelijk voor zijn bijdrage. VVA-standpunten worden expliciet als dusdanig aangekondigd.